

Anmeldelser

Anders Malling Aaboer, Birgitte Dedenroth-Schou, Jens Åge S. Petersen: Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag. Kolding Stadsarkiv 2004, 169 s., 175 kr.

Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag er udgivet i udmærket udstyr, stort format, hardback og velillustreret. Bogens første del (s. 7-136) udgør en generel skolehistorie for Kolding, mens sidste del (s.137-169) er korte beskrivelser af de enkelte, nuværende skoler, alle på to sider pr. skole. Der er tale om et grundigt og kompetent arbejde, som også fortløbende relaterer den lokale udvikling til det nationale niveau. Men helhedsindtrykket af bogen skæmmes af fejl og forhold, som havde vundet ved at blive bedre gennemtænkt og ved en blot lidt grundigere redaktion.

Det går galt allerede i titlen *Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag*. "I dag" vil sige frem til 2004. Går vi tilbage til 1814, så indledes bogen faktisk med et glimrende kapitel om skoler i Kolding før 1814 (s. 7-18). I en note til kapitlet oplyses, at det er skrevet på grundlag af et foreløbigt manuskript udarbejdet af cand.mag. Morten Andersen. Det er da godt, at Morten Andersen krediteres her, men hvorfor tiden før 1814 ikke må optræde i titlen, får stå hen i det uviste. Det gør det i øvrigt også, hvem af de tre forfattere der har skrevet hvilke kapitler. Hvad ang. anker over indholdet, skal påpeges en række meningsforstyrrende fejl. Således er der (s. 24) en god beskrivelse af skoleplanen 1829, men kludrer i opgørelsen af lærerlønninger. Andre steder i bogen omtales forhold, som ikke bliver fulgt til dørs. Således oplyses vi (s.42-43) om, at fattige børn tjente godt på krigen 1864, men ikke hvad de tjente godt på. Et andet sted (s. 45) henvises man i spørgsmålet om lærerindelønninger efter loven fra 1867 til foregående side, hvor man dog intet finder om hverken loven 1867 eller lærerindelønninger. En "truende udenrigspolitisk situation" i forbindelse med omtale af udviklingen i børnetallet fra 1930'erne til 1950 (s. 79) defineres ikke nærmere; er det nazismen i 1930'erne eller koldkrigstiden man tænker på? På samme side optræder en sætning, som ikke giver mening, i forbindelse med det kirkelige tilsyn med folkeskolen, nemlig at: "Der var stigende utilfredshed med dette forhold blandt skolefolk,

fordi de ikke som teologer kunne have lærernes faglighed." Er det skolefolkene, der er teologer, og derfor ikke har lærernes faglighed?

På trods af disse undvendinger skal det understreges, at der er meget at hente i *Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag*, uanset om man interesserer sig for skolevæsnet i Kolding specielt, eller for dansk skolehistorie generelt. I bogens første del analyseres og beskrives skolevæsnets udvikling i byen glimrende og indgående. Der startes lige på og hårdt med det velkrevne første kapitel om tiden før 1814. Interessant i historien før 1814, er eksemplet (s. 10) med skoleholder Peder Pedersen Trellund, der i 1615 udgav en regnebog til brug i den danske skole; regneeksemplerne i bogen afspejler, som det ganske rigtigt fremhæves, dagliglivet omkring 1615. Interessant er også klagerne over 1700-tallets "ulovlige pugeskoler" (s. 11), der sammen med dette kapitels øvrige oplysninger ville retfærdiggøre, at titlen på bogen blev skudt tilbage til middelalderen. Af forfriskende og dygtigt fremførte overvejelser skal nævnes, at forfatteren (s. 25) redegør for den indbyrdes undervisning; en metode efter hvilken man under lærerens tilsyn lod dygtige elever undervise mindre dygtige, således at op til 1000 børn kunne undervises på én gang. Den indbyrdes undervisning blev taget i brug i Danmark i tiden fra 1822 til slutningen af 1830'erne, og var således et kort interregnum, som ikke desto mindre har givet genlyd i dansk skolehistorie. Metoden blev indført på Frederik VI's foranledning. Danske Kancelli frarådede systemet, som på den ene side gav store besparelser, men på den anden side var pædagogisk og fagligt håbløst. Perspektivering fra det lokale til det nationale er grundig gjort og indeholder til tider kostelig læsning, som i afsnittet om de første kvindelige lærerinder i 1800-tallets Kolding (s. 46), hvor også biskop Bindsbølls udtalelse i Folketinget 1870 gengives. Biskoppen mente bl.a., at "... lærerinderne burde have lavere timetal end mænd, da den nervøse måde, de arbejdede på, kombineret med deres svagere legemskonstitution gjorde, at de hurtigere blev slidt." Bogens kapitel 7, (Folkeskolen i stadig udvikling 1970-2004, s. 105-136), holder glimrende rede på den landspolitiske udvikling, og hvorledes denne udmøntes i Kolding, herunder behandlingen af kommunalreformen 1970 (s. 112), og hører vel

nok sammen med kapitel 1 til bogens bedste. Overblik og indgående lokalhistorisk indsigt finder man også i beskrivelserne af de enkelte skoler.

På trods af de indledende indvendinger, så indeholder *Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag* mange kvaliteter som gør, at bogen kan anbefales til enhver skolehistorisk interesseret. Lokalt behøver bogen næppe at anbefales. Enhver, som interesserer sig blot en smule for Koldings lokalhistorie kan hente meget i bogen, og mon ikke mangt en Koldinglæser kan genkalde sig den særlige ånd, der knyttede sig til hans eller hendes skole, ved de mange udmærkede illustrationer, som på glimrende vis supplerer teksten gennem hele bogen, fra Rantzaus prospekt over Kolding 1587 til de mange fotos af skoler, lærer, lærerinder og elever i 1900-tallet og efter år 2000.

Henrik Gjøde Nielsen

Eigil Holm: Hansted Kloster – Hansted Hospital. 300 års jubilæum 12. maj 2005, Eigil Holms Forlag, 2005, 127 s., 198 kr.

Hansted Hospital blev stiftet i 1705 af en velhavende købmandsenke i Horsens. Det åbnede i 1712 og har fungeret som pleje- og ældrehjem under forskellige former siden. I anledning af 300-året for grundlæggelsen har forfatteren og lokalhistorikeren Eigil Holm skrevet dets historie.

Bogen består af en række tematiske kapitler om hospitalet og det omgivende landskab. Beskrivelsen af den ældre historie, dvs. før 1950, er baseret på Svend Aage Bays artikel "Hansted Hospital 1705-1955" i Århus Stiftsårboek 1955, og læsere, der ønsker en grundig og kildenær gennemgang af hospitalets historie i denne periode, kan man fordel gå direkte til Bays artikel. Til gengæld lægger Holm vægt på at gøre det, han selv savnede hos Bay: At fastholde et nutidsbillede af institutionen samt naturligvis belyse begivenhederne i de 50 år, der er forløbet, siden Bays jubilæumsskrift udkom. Indirekte bliver det en beretning om velfærdssamfundets ændrede krav og forventninger til ældreomsorgen. Hospitalets små værelser på kun 6 m² med få, fælles baderum og toiletter blev uattraktive med den stigende velstand, og i 1970'erne ombyggedes hospitalet til et egentligt plejehjem som en del af Horsens Kommunes plejehjemstilbud. Funktionen som kommunalt plejehjem kom dog i konflikt med den private stiftelses fundats, især om retten til at visitere beboere til plejehjemmet, og i 2001 opsagde hospitalet

aftalen med kommunen og valgte at vende tilbage til sin tidligere status. Efter en omfattende renovering indrettedes 18 store, ældrevenlige lejligheder. Samtidig udformedes en ny fundats, og navnet Hansted Hospital blev skiftet ud med Hansted Kloster for at understrege, at der ikke var tale om et hospital i ordets moderne betydning, dvs. et sygehus, men en stiftelse.

Bogen må siges primært at være relevant for lokalhistorisk interesserede læsere. Holm har samlet mange oplysninger om beboeraktiviteter, kostplaner og terapitilbud samt om personale- og beboergruppens sammensætning, og de mange illustrationer omfatter billeder fra udflugter og fester. Også den nuværende indretning er afbildet, i overensstemmelse med forfatterens hensigt om at dokumentere nutiden. Holms bog viser hospitalets udvikling fra fattigstiftelse over moderne plejehjem for senildefremkomne til ramme om attraktive boliger for vore dages langt mere aktive og ressourcerstærke ældre. Den kan dermed også læses som en beretning om ændrede forestillinger om og ikke mindst muligheder for det gode liv i alderdommen. Her må læseren dog selv trække de større linier og drage sine konklusioner.

Rikke Ilsted Kristiansen

Erik Hofmeister (red.): De ferske vandes kulturhistorie i Danmark. AQUA Ferskvands Akvarium, 2004, 407 s., 395 kr.

De ferske vandes kulturhistorie i Danmark er i enhver forstand en vigtig og tungtvejende bog. De 407 sider er indbundet i hardback i stort format, 28,5 x 23, 5 cm., uhyre rigt illustreret med billeder og illustrationer af enhver art: Stik, grafer, kort, gamle sort/hvid-fotografier og nyoptagelser af høj kvalitet i farver. Ambitionsniveauet er højt, og indholdet står mål med indpakningen.

Det er en stor opgave, redaktøren har påtaget sig, nemlig at give den første samlede beskrivelse af den kulturhistorie, der knytter sig til de danske søer og vandløb fra istiden til nutiden i det geografiske område, der udgør det nuværende Danmark, opsummere vores viden og fremlægge ny viden (s.7). Set i lyset af den opmærksomhed, som de salte vande og den maritime kulturhistorie, herunder kystkulturhistorien, har nydt, må det overordnet siges både at være på tide og relevant, at også vore ferske vandes kulturhistorie gøres til genstand for en samlet undersøgelse. Og i lyset af opgavens uhyre opfang må det tillige siges at være indlysende, at den umuligt kan indfries af en enkelt forfatter. Ikke mindre end 36 forfattere står bag

værkets undersøgelser, alle eksperter på hver deres område. Bogen er inddelt i 13 hovedkapitler, som med forskelligt antal artikler, 44 i alt, behandler hovedområderne i de ferske vandes kulturhistorie, nemlig: De naturgivne forhold (s. 9-33), Forskning (s. 34-57), Erhverv: Udnyttelsen af de ferske vande (s. 58-149), Bruddet: Fokus på vandmiljøet (s. 150-183), Bebyggelse (s. 184-247), Transport og færdsel (s. 248-275), Sprog og grænser (s. 276-295), Rekreation (s. 296-313), Vandet og det hellige (s. 297-351), De ferske vande i kunst og litteratur (s. 352-385), Afslutning (s. 386-389). Hertil kommer oversigt over anvendt litteratur, fordelt på de enkelte kapitler (s. 390-401), oversigt over søer og vandløb i Danmark (s. 402-403), samt register over søer, vandløb og kilder omtalt i bogen (s. 404-407).

Der er altså tale om en omfattende fremstilling, en syntese fremkommet ved hjælp af en række præcist afgrænsede forskningsområder og fikspunkter, som i forskellig grad vil interessere læseren. Med fare for at være politisk ukorrekt, vil herværende anmelder tillade sig at gå let hen over vandmiljøplaner, udsætning af fiskeyngel og genopretningen af Skjern Å, og principielt koncentrere sig om udvalgte dele af bogens kulturhistoriske aspekter, om end emner som fx forurening og rensning af spildevand netop også rummer sådanne. Kapitlet om Forskning (s. 34-57), er symptomatisk for den skelnen. Efter to indgående fremstillinger om henholdsvis udforskning af de ferske vande gennem 100 år og forskning i de ferske vandes fisk, afsluttes kapitlet med artiklen Arkæologisk forskning i søer og vandløb (s. 54-57) af Morten Sylvester; en god og grundig, kort og letlæst forskningsoversigt, hvor man også får en del af forklaringen på, hvorfor udforskningen af de ferske vandes historie har stået i skyggen af udforskningen af havet og kystzonen, idet det samlede areal af de danske søer og vandløb, det store antal og det store omfang til trods, kun udgør en brøkdel af havets og kystzonens areal. Med en kystlængde på ca. 7.300 km., har der ganske enkelt været rigeligt at tage fat på, for det beskedne antal marinarkæologer i Danmark (s. 55).

I det mere "rene" kulturhistoriske spor, har Irene Hellvik leveret en glimrende artikel om Det ferske vand på gården og i landsbyen (s. 195-200). Her anskueliggøres med såvel generelle som lokale eksempler, og det langt fra eneste eller sidste gang, hvor vigtig og værdifuld en ressource ferskvand var og er, og hvor lemfældigt man har behandlet denne ressource. Hvorfor man har opført sig så tilsyneladende tankeløst, får man en forklaring på i Hans Krongaard Kristensens artikel Klostreneres udnyttelse af de ferske vande (s. 201-208). Artiklen indle-

des med et langt, men velvalgt citat af en cisterciensermunk, som i 1200-tallet beskrev hvorledes klostret i Clairvaux udnyttede floden Aube, fra vandet løb ind i anlægget og med kraft drev stedets møller, dernæst anvendtes til brygning, mad, i garveri og værksted, for til sidst at føre affaldet, incl. det menneskelige, bort og efterlade alting rent (s. 201). Det er vel en af vandets vigtigste egenskaber at det strømmer, kan fjerne affald, og når skidtet er borte fra klostret er alting rent dér, så kærer man sig ikke om hvad der sker længere nede af løbet. Den holdning har fået konsekvenser gennem århundreder.

Rikke Agnete Olsens og Connie Jantzens artikel om Vand og voldsteder (s. 209-216), er uhyre spændende og oplysende, bl. a. i behandlingen af sammenhængen mellem borg, gård og mølle (s. 214-216), men lider under at være sprogligt mindre velskrevet. Helt galt går det i konklusionen, hvor læseren (s. 216) oplyses om følgende: "Gennem langt den største del af middelalderen var der fred i Danmark, og i løbet af Valdemar Atterdags og navnlig dronning Margretes regering blev forholdene fredelige i Danmark."

Steen Estvad Petersens artikel om Herskaber og vandskaber – vand på slotte og herregårde (s. 217-221) er skrevet med velgørende "schwung." Petersen behandler de store slotte og herregårdes kaskader og vandkunster, vandets rolle i herregårdenes haveanlæg. Det er måske koncentrationen om de store anlæg der gør, at man savner en redegørelse eller i det mindste en påpegnelse af den fine vandkunst fra 1500-tallet, Danmarks ældste bevarede, der står på den indre gårdsplads på herregården Lynderupgård i Himmerland, og hvoraf der findes en kopi på tørvet i Den Gamle By i Århus. Jan Bills Byens opståen og de ferske vande (s. 222-227), fra vikingetid til nutid, giver en kort men god oversigt over et stort og mangefacetteret område. Det gælder også Hanne Dahlerups lidt mere omfattende Ferske vande i middelalderens byer (s. 228-235); her omfatter middelalder også renæssancetiden.

Søren Bitsch Christensens bidrag Vand i byerne – fra middelalder til nyere tid (s. 236-247) henter styrke i, at de historiske kilder i stadigt højere grad kan give fremstillingen liv i kraft af konkrete eksempler. Det gælder fra påpegnelsen af, hvad vandskel har betydet for byernes grænse (s. 237-239), til redegørelsen for det ufattelige svineri der har hersket i vore byer, i hovedparten af historien. Således beretter Christensen, at København kunne mønstre 24.000 latrintønder i 1890; disse blev tømt i en takt af 4.000 om dagen. Tønderne blev læsset på vogne, som skrublede gennem byens gader og ved bygrænsen afleverede indholdet i to kæmpestore latrinbunker (s. 243). Men nu blev tønderne da i

det mindste fragtet ud af byen. I såvel Christensens artikel som i flere af de tidligere nævnte anføres, hvorledes ferskvandsressourcerne har stået i mere eller mindre direkte forbindelse med latrin, mødding og affaldsgruber, hvilket man i lange tider har været klar over havde konsekvenser i form af ildlugtende, plumret vand. Det forekommer uforståeligt, at man gennem århundreder bogstaveligt talt har forrettet sin nødtørft i så fundamental en ressource som ferskvand, og har været klar over det. Men det gælder jo også i visse sammenhænge endnu i dag. Også løsningen af byernes latrinproblemer i form af kloakering redegør Christensen for, og påpeger her det paradoks, at ganske vist giver kloakering rent vand, men forudsætter også rent vand, med de ressourceproblemer det giver (s. 243-246). Næppe mange tænker over, at man i mange byer i dag på vandværkerne må regulere vandtrykket efter aftenens tv-program (s. 247). Søren Bitsch Christensens bidrag afrunder, netop fordi det fører historien om vandet i byerne op til nutiden, på mange måder bogens tidligere bidrag på dette område.

Et emne, der hidtil blot har været belyst gennem lokale behandlinger, underkastes samlet redegørelse i Morten Hahn-Pedersens artikel Med fragt i ferske vande (s. 256-266). Her er det pramfarten, der står i centrum, fra bådtyper og sejlteknik til pramdragernes hierarki. Fra det praktiske bevæger bogen sig over behandlingen af de ferske vandes betydning for rekreation og fritidsliv, over grundige redegørelser for vandet og det hellige, for at afslutte med afdelingen om de ferske vande i kunst og litteratur. Her bør særligt Bente Scavenius' artikel Dybe søer, sprudlende bække og rislende kilder – ferske vande i dansk kunst (s. 353-356) fremhæves. Det er velgørende at læse en fremstilling af dansk landskabsmaleri fra netop den synsvinkel, fra Eckersbergs maleri af landskabet ved Liselund på Møn fra 1809 (s. 353) til Oluf Høsts Gråmyr på Bornholm, 1932 (s. 365). Helt frem i tiden kommer Bente Scavenius med en omtale af Per Kirkebys arbejder, om end der ikke vises værker af denne. Eneste anker mod Bente Scavenius artikel er, at der ikke gengives værker af J. C. Dahl, der også ifølge Bente Scavenius havde så afgørende betydning for introduktionen af den romantiske landskabsopfattelse i Danmark (s. 354-355); når nu Dahl var så betydningsfuld, burde han vel også være repræsenteret med et værk, ligesom i hvert fald herværende anmelder savner angivelse af billedmål ved de i øvrigt glimrende eksempler, der bringes. Bogen afsluttes med redegørelser for det ferske vand i folkeviser og i litteraturen, begge velskrevne og oplysende, og ligesom Bente Scavenius' artikel med nye vinkler på kendte værker. Og med disse af-

sluttende dele er vi nået fra det håndgribelige, vandet, til det mere uhåndgribelige, der udtrykkes i digte af bl.a. Henrik Nordbrandt (s. 384).

Bogen afsluttes med et tilbageblik, en opsamling (s. 387-389), af redaktøren Erik Hofmeister, som over blot tre sider samler udviklingen, historien. Kapitlet vidner både om oversigt og om den grundighed, med hvilken redaktøren har udvalgt emner og forfattere. Nogle eksempler er gennemgået her, men blot få af mange; andre kunne med lige så stor ret være fremhævet. Det er redaktørens fortjeneste, at bogen, de mange kapitler og bidragydere til trods, har fået en uhyre helstøbt karakter. Karakteristisk for *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark* er, at alle bidrag enkeltvis betragtet er af høj kvalitet, og at bogen som helhed betragtet er yderst vellykket og anbefalelsesværdig.

Henrik Gjøde Nielsen

Morten Stenak, De inddæmmede landskaber – en historisk geografi. Gl. Estrup, Landbohistorisk Selskab, 2005. 272 s., 348 kr

Morten Stenaks bog om de danske inddæmnings historie er en historisk-geografisk analyse af det landindvindingsarbejde, der her i landet er udført ved tørlægning af vige, fjorde, nor og andre indskæringer. Stenak benævner disse inddæmninger som kunstig landvinding modsat almindelige landvindinger som hedeopdyrkning og udtørring af moser. Bogen er skabt i det kulturhistoriske forskningsmiljø, som lektor Per Grau Møller har bygget op på Syddansk Universitet i Odense. Grau Møller har før især interesseret sig for bebyggelseshistorie, men har i de senere år i stigende grad studeret det opdyrkede lands kulturhistorie, og er nu formand for Landbohistorisk Selskab, der har udgivet Stenaks bog.

Bogen indkredser begrebet inddæmninger relativt omstændeligt og giver en fyldig beskrivelse af litteraturen om emnet. Her er det især hollandske værker, der sætter standarden for studiet af fænomenet poldere, som er den hollandske betegnelse for inddæmmede arealer. Det er forståeligt, da inddæmningerne i Holland udgør et fundament for landets økonomi, medens de i Tyskland, Frankrig, Danmark og Storbritannien er af sekundær betydning. Stenak konstaterer, at dansk forskning har hæftet sig ved betydningen af krigen i 1864, der gav et mentalt og kulturelt ønske om at vinde

indadtil, hvad der var tabt udadtil. Desuden har man relateret inddæmningsviren til de gode konjunkturer for korneksporten i 1850'erne og 60'erne. Den eksisterende danske forskning har derimod ikke efter Stenaks opfattelse har gjort meget ud af de kulturtekniske fremskridt, der bar den store bølge af projekter i den senere del af 1800-tallet. Ligeledes har forskningen ikke indfanget den modtagelighed og vilje til en kollektiv indsats, som var forudsætningen for at få inddæmningerne til at give positive resultater.

Der gøres reverens for de to vigtigste bidrag om landvindings historie, nemlig Fridlev Skrubbeltrangs og Erik Helmer Pedersens to bind om Hedeselskabets historie fra 1966 og 1971. De to landbohistorikere anlægger en vis personalhistorisk vinkel, men søger også de politiske og videnskabelige rødder bag selskabets store landvindingsarbejde. Helmer Pedersen beskriver i sit bind, hvordan selskabet, efter at opgaver som hedeopdyrkningen, engvanding og tilplantning efter århundredeskiftet var ved at være fuldførte, søgte nye opgaver som mergling, dræning og afvandingsprojekter. Af andre forskere peges der på Grau Møllers bog om de kulturhistoriske værdier i landskabet. Grau Møller ser oprindelsen til landvindings-projekterne i Oplysningstidens ønske om rationel og intensiv udnyttelse af jorden med henblik på at øge produktionen. Også kulturgeografer har studeret inddæmninger. Einar Storgaard, Frits Hastrup, Niels Amstrup og Finn Hansen har studeret enkeltstående inddæmningsprojekter og hæfter sig i højere grad end historikerne ved det dyrkningsmæssige udbytte og ved bebyggelsesforholdene på inddæmningerne. En bymæssig bebyggelse på en inddæmning finder man i øvrigt kun i Fårevejle Stationsby på Lammefjorden. Af disse studier kan Stenak især bruge Finn Hansens arbejde om Kolindsund, hvor de involverede gårdbrug opdeles i sundgårde på det inddæmmede areal, i randgårde, der fik del i det inddæmmede areal og før havde tilgrænsende engarealer samt i andre gårde/oplandsgårde, der købte andele i det inddæmmede areal uden at ligge på eller ved arealet. Anden nytte har han draget af Thomas Gyalokays og Erik Brandts kortlægninger af de danske inddæmninger.

Stenak bekender sig i kapitel 4 til en historisk geografi, der studerer menneskets indflydelse på landskabets geografi og opstiller nogle modeller for kulturgeografiske systemer. Stenak udvikler en model for, hvordan naturen og mennesket øver indflydelse på landskabet. Naturens 'byggesten' i formningen af landskabet kan beskrives ved hydrologi, geomorfologi, jordbundsstudier, klima og vegetation. Mennesket forandrer landskabet i kraft af teknologi,

økonomi, sociale forhold og religion eller ideologi.

Stenak beskriver for inddæmningernes vedkommende de natur- og menneskeskabte ændringer ved hjælp af en kortbladsanalyse, som i kapitel 8 anvendes på Nordfyn, der er rigt på inddæmninger. Fra og med 1863-67 findes et topografisk kortbladsmateriale, der indlæst i et GIS-system muliggør et studie i de inddæmmede arealers anvendelse. Der lægges tre senere snit i form af perioderne 1883-90, 1939-45 og endelig i 1996. Herved kan Stenak beskrive udviklingen i arealanvendelsen på de inddæmmede arealer. Rummer inddæmningen i en af de fire analyseperioder våd eng, eng, nåle- eller løvskov, agerland eller måske søareal? Er der sket bebyggelse af inddæmmede arealer? De aflæste resultater gengiver Stenak i en række farvelagte, diakrone søjlediagrammer, der viser arealfordelingen i procenter.

Stenak tegner i kapitel 6 et billede af naturgrundlaget for inddæmningerne og deres muligheder for at opfylde intentionerne bag de be- kostelige afvandingsarbejder. Derefter skildres i kapitel 7 inddæmningsprojekter i Danmark som helhed, illustreret med gode oversigtskort. For at kunne studere effekterne af inddæmninger nøjere, har Stenak som nævnt fornuftigt nok i kapitel 8 gjort Nordfyn til genstand for et regionalt specialstudie. Her skildres udover arealudnyttelsen inddæmningernes historiske baggrund, jordbundsforhold, ejerforholdene, afvandingsteknikker, eventuel bebyggelse på de inddæmmede arealer og udbyttet af indsatsen. I kapitel 9 gives en klassifikation af de kunstige inddæmninger på Fyn som kulturmiljøer med henblik på at levere et katalog over mulige objekter for en særlig bevaringsindsats. Ved hjælp af GIS er der tegnet kort over de enkelte inddæmnings nuværende fremtræden.

Og hvad er nu de konkrete resultater? For det første finder man inddæmninger i forbindelse med nor og vejler, der var relativt fladvandede og havde en lille åbning til havet, som kunne dæmmes af. Vandet kunne enten afdrives ved hjælp af sluser eller pumpes ud ved hjælp af vindmøller eller motorpumper. De første inddæmninger blev foretaget på foranledning af godsejere. Senere kunne også konsortier af lokale gårdmænd finansiere inddæmningsarbejder, ofte hjulpet af statsstøtte. Stenak afgrænser fire perioder i inddæmnings Danmarkshistorie. Den første dækker landbrugets reformperiode fra 1750 til 1830. Der kendes dog små inddæmninger så tidligt som i 1530, og der blev gennemført flere sidst i 1600-tallet! Disse tidlige inddæmninger var arealmæssigt små. 11 ud af 20 inddæmninger skete på Nordfyn og de resterende 9 andre steder på øerne. Fra 1830-

1890 fulgte den store inddæmningsbølge. I denne periode gennemførtes 7 af landets 10 største inddæmninger. Blandt de største var Lammefjorden ved Holbæk, Vålse Vig på Falster, Rødbj Fjord og dele af Nakskov Fjord på Lolland, samt i Jylland inddæmninger ved Stadil Fjord, Vejlerne og i Limfjorden. Der blev i alt foretaget 53 inddæmninger på 23.652 hektar. De fleste blev afvandet ved mølledrevne pumper, men de dampdrevne pumpeværker vandt frem, om end de i mange tilfælde var underdimensionerede.

Næste periode fra 1890 til 1940 kalder Stenak konsolideringsperioden. 29 havarme blev afsnøret, hvorved der blev indvundet 8.659 hektar. De fleste projekter fik statsstøtte. Endnu var engarealerne dominerende i de afvandede terræner, men agerjorden vandt frem. Med vedtagelsen af landvindingsloven af 1940 mener Stenak at finde begyndelse til velfærdsfasen frem til 1970. Her måles fremgangen ikke i større nyindvundne arealer, men derimod ved at hidtil halvville arealer blev forvandlet til agerjord.

Når Stenak skal gøre inddæmningsregnskabet op, kan han konstatere, at Danmark ved inddæmningerne har lagt godt 1 procent til sit areal. Meget af det indvundne land forblev meget længe andenrangs agerjord, fordi det ikke var muligt at foretage en effektiv afvanding af det nyvundne land. Kun en lille del af det inddæmmede land blev bebygget.

Interessen for inddæmninger var betydelig til frem midt i 1950'erne. Stenak er positiv i sin opgørelse af slutstatus for inddæmningerne, selvom han altså må erkende, at det tog lang tid at opnå gode dyrkningsresultater. Inddæmningerne på øerne har generelt været heldigere end de jyske projekter, hvor man har været plaget af jordens okkerholdighed. Af det inddæmmede land dyrkes ca. 30.000 hektar i dag og giver årligt i gennemsnit 180.000 til 210.000 tønner korn. Det skulle ifølge Stenaks egen beregning være nok til at brødføde 6-700.000 mennesker eller 1/8 af Danmarks befolkning. Omkring 1970 ophørte alle nye initiativer, og der opstod en ganske bred, miljømotiveret uvilje mod landvindingsarbejder af den ene og den anden art.

Stenak vurderer i kapitel 9 de nordfynske inddæmningskvaliteter som kulturmiljøer, og slår til lyd for, at der væsentligst bør sættes på miljøer, der er rester af landskabsstrukturer fra før 1940. Nogle af disse miljøer burde få støtte til "...målrettet pleje af kulturlandskabets historiske strukturer". Disse strukturer ser forfatteren gerne bevaret som fungerende kulturmiljøer og ikke som museumslandskaber.

Undersøgelsen hviler på et solidt naturvidenskabeligt fundament. Alle anvendte begreber og metoder bliver nøje defineret, ligesom

forfatteren forelægger sit videnskabssyn. Ingen resultater hviler på letfærdige antagelser. Prisen er en vis omstændelighed, som viser den debuterende afhandlingsforfatters iver efter at få fremlagt alle præmisser. Der er gode belæg for undersøgelserne, og der kan gives et kvalificeret bud på den overordnede effekt af de mange bekostelige inddæmningsarbejder. Og det kan påvises, at flere projekter, der i begyndelsen udviste skuffende resultater, fx på grund af for ringe pumpekapacitet, siden kunne forvandles til frugtbar agerjord. Det gode er her, at forfatteren selv kan analysere, og ikke som tidligere landbrugshistorikere behøver at støtte sig til ældre landbrugseksperter's udsagn. En så kvalificeret og konsekvent tværvideenskabelighed mellem historie og et naturvidenskabeligt fag er sjældent set i dansk historieforskning.

Den konsekvent analytiske kulturgeografiske og kartografiske metode har som antyd det lille minus, at bogen taber noget som sammenhængende fortælling. Det skal ikke skygges for, at vi med Stenaks bog har fået standardværket om de danske inddæmningshistorie. Og så får man udover de mange kort og grafer også et flot illustrationsmateriale i form af gode farvebilleder og gengivelser af planer og konstruktionstegninger.

Steffen Elmer Jørgensen

Anna Rasmussen: Hylke sogn i det tyvende århundrede. Skanderborg Museumsforening, 2005. 200 s., 195 kr.

Ved første øjekast tager *Hylke sogn i det tyvende århundrede* sig uanselig og – bogstaveligt talt – grå ud; 200 lidt gammeldags og tørt tilrettelagte sider med gamle sort/hvid-fotos, indbundet i softback med sort/hvid-fotos for og bag. Forsidebilledet viser et hul i jorden; et (vistnok kønt) vandhul, men et hul. I bogens kolofon ser man så, at *Hylke sogn i det tyvende århundrede* faktisk er sidste bind i en trilogi, det omfatter bøger om *Hylke sogn i det 18. århundrede* (1980) og *det 19. århundrede* (1985). Det er første tegn på, at skindet bedrager, for bag den tørre tilrettelægning gemmer sig en grundig bog, skrevet med indlevelse, lune, personlighed, kærlighed og distance til *Hylke sogn*, "en naturskøn, men ellers lidt besværlig frynse på storkommunen Skanderborg" (s. 180).

Bogen indledes med en glimrende introduktion til stedet og tiden (s. 9-25), og udmærker sig i øvrigt ved, hvor det er relevant, med korte og præcise strøg at angive den generelle historiske

ramme, hyppigt på en måde, som umiddelbart angiver de Europa- og Danmarkshistoriske forholds konsekvenser i Hylke sogn, fx i.f.m. 1. verdenskrigs afslutning (s. 80). Eminent i perspektivering fra det nationale til det lokale er kapitlet om 1930'erne (s. 97-130).

Skønt Anna Rasmussen angiveligt har underlagt sig en skrap selvcensur (s. 182), så forholder hun sig dog også kritisk-distancerende til mangt og meget, som fx sognekongen P. J. Christensen, der havde ”hylkerødder, der gik tilbage til urfjeldet” (s. 30), på én gang hårdnakket traditionsbærer og fornyer, og på sognerådets vegne nærig grænsende til det hysteriske i fattigsager. Sognekongen tages op til kritisk og kærlig behandling i adskillige tilfælde (fx s. 30-32, 71-72, 79, 91, 94). I øvrigt lægger forfatterinden ikke skjul på, at hun ikke nærer store sympatier for det i Hylke sogns politiske historie dominerende liberale parti (s. 178-179), men på den anden side heller ikke på, at hun nærer en dyb kærlighed til stedet og dets mennesker (178-181). At forfatteren også har blik for den skæve, gode historie, illustreres bl.a. af en beretning fra de første årtier af 1900-tallet, hvor folk gerne lod deres børn opkalde efter den lokale rigmand, Mads Møller, i håb om at der vankede et sølvkrus eller en sølvske i dåbsgave. Mindre morsomt var det naturligvis for det barn, der blev døbt Madstoline Møllerikke (s. 58).

Der var ikke mange helte i Hylke under besættelsen 1940-1945; bønderne tjente godt, og kun to mænd fra sognet gik ind i modstandsbevægelsen, nemlig præst og førstelærer, den sidste for at ende i Frøslevlejren og derpå vende hjem til et Hylke, der modtog ham med mistænksomhed, thi havde man været jernbanesabotør måtte man være kommunist (s. 116). Til den mere komiske ende af historien hører beretningen om, hvorledes det spareivrige sogneråd ved sendrægtighed gik glip af en betragtelig arv (s. 127-128).

Anna Rasmussens bog handler mere om mennesker end om landbrug og topografi (s. 179), og selvom hun tilsyneladende har udeladt meget for ikke at fornærme ”alt for mange” (s. 182), så er *Hylke sogn i det tyvende århundrede* et glimrende eksempel på, at den man elsker tugter man. Om forfatterindens kærlighed til Hylke sogn lades ingen i tvivl. Det er forfriskende at læse Anna Rasmussens beretning om livet på de grusbanker og ved de vandhuller, der udgør Hylke sogn (s. 181), i en bog, som i det ydre er grå og tør, men i det indre farverig og sprudlende.

Henrik Gjøde Nielsen

Bendt Friis: Esrum Kanal. Pramfart og brændetransport til København. Vandmøller og krudtværk Med bidrag af Svend Balslev, Anders Monrad Møller og Lars Toksvig, Udgivet af Forlaget Esrum Sø 2006, 277 sider, illustreret, 199 kr

1800-tallets danske købstæder fik en betydelig del af deres energibehov dækket ved hjælp af brænde fra skovene. Og eftersom godstransport inden anlægget af jernbaner ved århundredets midte primært havde form af sejlads, var det især kystskovene, der måtte holde for. Også inde i landet fandtes der jo imidlertid betydelige skovstrækninger, hvis indhold af træ efter husdyrgræsningens ophør og den begyndende aktive skovdyrkning var tiltagende. Men for at udnytte denne væsentlige ressource til andet end komfurbrænde og træsko for den omkringboende landbefolkning, måtte brændetransporten effektiviseres. Og i så henseende hed tidens løsen – efter udenlandsk forbillede – kanaler.

Gribskov i Nordsjælland befinder sig en halv snes kilometer fra kysten og var derfor i datiden alt andet end let tilgængelig. Men den ligger ud til den store Esrum Sø, og fra den løber Esrum Å nordpå og ud i Kattegat. Det var derfor nærliggende at anlægge en kanal parallelt med åen, og det var præcis hvad fremsynede mænd – rundt regnet firehundrede af slagsen – gjorde i de første år af 1800-tallet. Så fra 1805 til 1873, da jernbanen mellem Hillerød og Helsingør (og få år senere Gribskovbanen) tog over, var denne Esrum Kanal af vital betydning for hovedstadens energiforsyning.

Fra Esrum Sø sejledes brændet på fladbundede pramme til et sted midtvejs mellem søen og havet, som kaldtes Væltningen. For at kanalen ikke skulle tømme søen havde man opdelt den i to dele: en øvre og en nedre kanal. Og fra prammene på den øvre kanal blev brændet så her væltet ned på ventende pramme på den nedre, for at blive trukket videre ud mod Dronningmølle, hvor små sejlskibe ventede på at sejle det til København.

Historien om dette fantastiske anlæg fascinerede livet igennem juristen Bendt Friis, som fra sin barndoms somre i Villingebæk ved selvsyn kendte til de skjulte rester af den gamle kanal. Han begyndte derfor at samle materiale om kanalens historie, og med tiden resulterede indsamlingen i det manuskript, der her er udgivet posthumt og forsynet med en række mindre, supplerende bidrag.

Det er der kommet en meget smuk bog ud af. Den er vel illustreret, og gennem den meget kildenære tekst, som for lange passagers vedkommende består af ordrette citater, får man

glimrende dokumentation for ikke alene anlægsfasen og brændeflådingen men eksempelvis også den krudtmølle og de søndagsudflugter, der knyttede sig til kanalen. For den professionelle læser kunne det have været ønskeligt med præcise kildehenvisninger, således at de enkelte tekster umiddelbart havde kunnet identificeres. Men denne indvending ændrer ikke ved, at bogen om Esrom Kanal tjener medudgiveren Frederiksborg Amts Historiske Samfund til ære, og at dens udgivelse var et glimrende valg som fejring af samfundets 100 års jubilæum.

Bo Fritzboeger

De fynske diger og hegn & kulturmiljøet udg. af Kulturmiljøråd Fyn, 57 s., 50 kr.

I slutningen af 2005 præsenterede Kulturmiljøråd Fyn publikation nr. to i skriftrækken: "Fynske Kulturmiljøer". Første udgivelse gjaldt præsentationen af de fynske skove og deres historiske og nutidige kulturmiljøer. Nu er turen så kommet til øens diger og hegn. Valget af emne er ikke tilfældigt. På Fyn findes endnu en række forskellige hegn, jord- og stendiger, men her, som overalt i landet, er de under voldsomt pres; på trods af den generelle beskyttelse, som også kom digerne til gavn med vedtagelsen af naturbeskyttelsesloven i 1992.

Den lille bog er således tænkt både som oplysning og et forsvar for de kulturhistoriske værdier, som går tabt, hver dag et dige pløjes ned eller et levende hegn gennembrydes. Især digerne generer det moderne landbrugs behov for store, åbne arealer, og i det sidste af bogens otte kapitler fastslår en af bogens forfattere, kulturhistoriker ved Fyns Amt, Ellen Warring, at ca. 70 % af øens diger er forsvundet siden 1880. Et tal, som næppe er mindre på landsplan.

Med tanke på digeadministrationens kommende overgang til kommunerne, og de nye forvaltningsmæssige udfordringer, det medfører, er der således al mulig grund til at gøre opmærksom på skellenes vigende synlighed og vigtige kulturhistorie.

"De fynske diger og hegn" kan anbefales til alle også ikke-fynboer, som fra fagfolks hånd ønsker at vide noget mere om et årtusindgammelt landskabelement, der mange steder er i fare for at forsvinde. Men man skal gøre sig klart, at bogen naturligvis tager sit udspring i forfatterens hjemlige mund.

Til sidst et lille strukturelt suk. Bogen er opbygget således, at digernes typologi bestemmes i første kapitel, mens de historiske overblik leveres i kapitel to og tre. Herefter skrives der over

til fire temakapitler, der behandler henholdsvis de fynske tang-, sten-, skov-, og kirkediger, før der afsluttes med et sidste kapitel om digernes beskyttelse. Måske kan det ikke undgås, men læses bogen ud i et, sidder man tilbage med det indtryk, at selv om kapitlerne alle er informative, så var der godt nok en hel del gentagelser. Og det er synd, for bogen tjener som sagt et både godt og nødvendigt formål.

Henrik Hvid Dalnæs

Niels M. Probst: Niels Juel. Vor største flådefører. Forsvarshistoriske Skrifter nr. 2. Statens Forsvarshistoriske Museum, København 2005, 132 s., 200 kr.

At Niels Juel (1629-1697) er Danmark-Norges største flådefører, kan man ikke bestride. Og nu er dette faktum blevet stærkt underbygget ved udgivelsen af Niels M. Probsts bog. Den giver en glimrende fremstilling af søhelten og hans tid.

Niels Juel gjorde som helt ung tjeneste i seks år i den nederlandske orlogsflåde, blandt andet under den første engelsk-nederlandske krig 1652-1654. Her vandt han værdifulde praktiske erfaringer med de nyeste strategier og taktikker til søs.

Kort efter hjemkomsten blev den ganske unge mand i 1657 udnævnt til admiral med ansvar for hele Holmen. En særdeles vigtig post under de tilstundende svenskekrige. Det var imidlertid som sejlene admiral, at Niels Juel vandt sig sin umiddelbare berømmelse, især under Skånske Krig med de to helt afgørende sejre i søslagene mod den svenske flåde den 1. juni 1676 ved Øland og den 1. juli 1677 i Køge Bugt (eller rettere mellem Stevns og Falsterbo). Disse to imponerende sejre sikrede søherredømmet i Østersøen.

Efter fredsslutningen i 1679 blev Niels Juel den dansk-norske flådes øverste chef, og nu kom hans organisatoriske evner til deres fulde ret, ikke mindst indenfor skibsbyggeriet. Dette sidste aspekt har ikke tidligere været genstand for dybgående behandling. Men allerede i Niels M. Probsts relativt kortfattede behandling får man overbevisende indtryk af, at Niels Juels indflydelse på skibsbyggeriet og skibskonstruktionen var dybtgående og gunstig. Han advokerede for den engelske byggemåde (som afløsning for den nederlandske), hvilket betød relativt store fartøjer, fx i skikkelse af den kommandoskibstype, som viste sig særlig velegnet i danske farvande:

den store todækker med et mere velbalanceret forhold mellem deplacement og artillerivægt end i tidligere skibstyper.

Hermed er vi inde på Probsts specialområder, som fortjenstfuldt adskiller hans fremstilling fra tidligere forskning, først og fremmest Jørgen H. Barfods store standardbiografi fra 1977 om Niels Juel. Probst betjener sig i høj grad af nyere forskningsresultater vedrørende deplacementsberegninger for orlogsskibene, beregning af artillierieffekt (summen af kalibrene i pund af et skibs artilleriarmering) og skibsikonografi.

Bogen giver også en klar fornemmelse af Niels Juels egne enestående evner og forståelse for søkrigens strategi og taktik. Men samtidig for betydningen af tilstedeværelsen af veltrænede og effektive skibschefer og mandskaber, som generelt var deres svenske modstandere overlegne.

Fremstillingen er kronologisk disponeret og ganske velskrevet. Illustrationerne er velvalgte, og der er tilpas mange af dem. Derimod virker notehenvvisningerne noget tilfældige, idet der kun er ganske få af dem, og det ikke er til at afgøre, hvorfor der i nogle tilfælde er anbragt en notehenvvisning, men ikke i andre. Et lignende kritikpunkt angår den mildest talt svingende praksis med hensyn til oplysninger om billedernes ophavsmænd og proveniens. Af hensyn til mange af læserne burde nok være forklaret visse specialudtryk som fx defensionsskib og waterkonvoy.

Alt i alt er der ikke desto mindre tale om en meget kompetent fremstilling, der klogt koncentrerer sig om at fremlægge nye forskningsresultater og tolkninger på den plads, der er til målt. Desuden giver bogen udmærket besked om Niels Juels sømilitære karriere og epokens søkrigshistorie i almindelighed. Derimod må man gå til andre værker for at finde oplysning om den store søhelts administrative virke og hans private liv.

Erik Gøbel

Hans Schultz Hansen: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse. Bind I-II. Historisk Samfund for Sønderjylland 2005, 1030 s., 375 kr.

Hans Schultz Hansen kroner med udgivelsen sin forskning om de nationale bevægelser i her-tugdømmet Slesvig i det 19. århundrede. Forud ligger bl.a. guldmedaljeafhandling og ph.d.-af-

handling om den danske bevægelse. I disputatsen analyseres hjemmetyskhedens opståen og udvikling i Nordslesvig fra 1840-1867. En hjemmetysker beskrives som en indfødt, tysk-sindet nordslesviger, der oftest taler sønderjysk i hjemmet. Begrebet hjemmetysker bliver anvendt fuldstændig neutralt uden de negative konnotationer, som dansk historieskrivning ellers har knyttet til begrebet. Værkets kronologiske afgrænsning er fra de nationale modsætningers udbrud til Nordslesvigs indlemmelse i Preussen. For at forstå forudsætningerne trækkes detaljerede linier tilbage til omkring 1800. Vi hører naturligvis om de slesvig-holstenske koryfæer udgået fra Kiels universitet såsom Friedrich Christoph Dahlmann og Nicolaus Falck samt ikke mindst Uwe Jens Lornsen og hans forslag til en fri forfatning for et samlet Slesvig-Holsten. Vi følger bevægelsens udvikling fra de første spæde tiltag over slesvig-holstensk liberalisme frem til den overspændte nationalliberalisme. I forbindelse med nationalliberalismen redegøres der også for de – ja undskyld mig – kitschede og nyopfundne nationale symboler som Dobbelttegen, den blå-hvide-røde fane, hymnen "Schleswig-Holstein, meerumschlungen", og det tvivlsomme, men politisk stærke slagord "Up ewig ungedeelt".

For hele perioden demonstrerer forfatteren sit overblik ved at relatere udviklingen i Nordslesvig til udviklingen i de nationale frigørelsesbevægelser, der spirede frem i Europa. I kraft af en solid teoretisk ramme lånt fra de senere årtiers forskning i nationale frigørelsesbevægelser lykkes også perspektivering. De fokusområder, der behandles, er hjemmetyskernes og Slesvig-Holstens samhörighed og selvstændighed, deres forhold til Tysklands enhed, modernisering af samfundet samt mobiliseringen af bevægelsen. En tilgang, der er inspireret af den tjekiske historiker Miroslav Hrochs faseinddeling af udviklingsforløbet for nationale bevægelser. Hrochs og andre mere teoretisk funderede forskere inddrages som inspirationskilder, men de fungerer ikke som spændetrøje. Der er således ikke tale om at præsentere nye teoretiske indfaldsvinkler til forskningen i frigørelsesbevægelser. Ikke desto mindre demonstreres der i disputatsen netop, hvor vigtig denne overbygning er for at kunne opstille relevante og bæredygtige historiske problemstillinger på højeste niveau. Det føles ikke som noget metodisk problem, når de generelle teorier kommer til kort over for forfatterens skarpe analyser. Ofte ser man disputatser, der ikke helt magter at forene mere teoretiske tilgangsvinkler og møjsommelige arkivstudier. Den vanskelige kunst løses på ypperligste vis, og der er lagt sjæl og ildhu i arkivstudierne.

Hans Schultz Hansen er Statens Arkivers forskningsleder, og han demonstrerer på fornemste vis sin fulde fortrolighed med arkiververdenen. Han er ikke blot på hjemmebane, når det gælder Landsarkivet for Sønderjylland og Rigsarkivet, men også når det gælder arkivstudier i sønderjyske lokalarkiver, og frem for alt på Landesarchiv Schleswig-Holstein. Det vidner om en arbejdsindsats, der for de fleste ville kræve indtil flere liv. De selvstændige analyser samler sig om, hvorledes den slesvig-holstenske ideologi fæstede rod i Nordslesvig, med opfattelsen af hertugdømmernes nære samhørighed, deres selvstændighed i forhold til kongeriget og striden om arveret til hertugdømmerne. Hertil kommer ikke mindst at bevægelsens udbredelse og sociale sammensætning blotlægges. Det sker væsentligst ved en systematisk gennemgang af de slesvig-holstenske ønsker og krav således som de fremstod ved indsamling af underskrifter til fordel for bestemte standpunkter. Adresser og petitioner må enkeltvis siges at have en tvivlsom kildeværdi, men når de som her i stort antal er minutøst gennemgået, bliver de komplekse problemstillinger besvaret ud fra en solid empirisk forankring. Suppleret med en imponerende gennemgang af foreningsarkiver, den slesvig-holstenske lokalpresse samt en veludviklet sporsans for, hvor der findes yderligere oplysninger om bevægelsen i de vidt forgrenede offentlige myndighedsarkiver, tegnes der et levende og overbevisende billede.

Den slesvig-holstenske bevægelse fremstår i Nordslesvig som velorganiseret, men på ingen måde som en massebevægelse. Forfatteren lægger afstand til den traditionelle opfattelse af bevægelsen som en honoratiøns-bevægelse og kan for købstæderne også dokumentere, at bevægelsen havde en ganske differentieret social sammensætning. På landet havde bevægelsen svært ved at finde fodfæste uden for de store gårde og hos erhvervsgrupper, hvis økonomiske interesser var orienteret imod syd. I Nordslesvig forblev bevægelsen samlet set et mindretal set i forhold til kongetro og slesvigsktænkende bønder og småfolk på landet. Den slesvig-holstenske bevægelse er set i det perspektiv repræsentant for den politiske og økonomiske moderitet. Selvom det er i det ovenfor skildrede, at den stærkeste forskningsindsats ligger, er det nok den mere lettilgængelige redegørelse for de augustenburgske hertugers arvekrav – både Christian August og sønnen prins Friedrich, der vil interessere et større publikum. Den problemstilling er umiddelbart så spændende og leveres så levende, at man bliver helt opslugt af det særegne univers. Det skal dog pointeres, at det netop er bogens store fortjeneste, at augustenburgernes virke ses i samspil med den kol-

lektive biografi, som leveres af hele den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig. På trods af augustenburgernes ihærdige forsøg på at sætte sig i spidsen for bevægelsen, giver analyserne mere næring til den antagelse, at de hertugelige bånd mere svækkede bevægelsen end gavned den. At man i Danmark overvurderede augustenburgernes betydning for slesvig-holstenerne, er der ingen tvivl om. Den augustenburgske bevægelse var i 1848 ikke opstandens drivende kraft, men blev dens mest prominente ofre som forfatteren elegant formulere det. De efterhånden relativt få, der i historieundervisningen har stiftet bekendtskab med Christian August og broderen Prinsen af Nør – leder forgæves efter de genkendelige skurkeportrætter. Selv om den politiske natpote nævnes, hvor der i bunden ses et billede af de to brødre under galgen med indskriften: *"I to forrædere ere tilvisse, derfor alle danske nu på jer må pisse"* så udelades denne oplagte illustrationsmulighed. Måske fordi Hans Schultz Hansens nuancerede argumentationsrækker omkring augustenburgerne ikke går i spænd med et sådant primitivt billede. Ikke mange ville have kunnet modstå fristelsen til at bringe illustrationen.

Efter det europæiske "folkeforår" i slutningen af 1840'erne fulgte de kommende årtiers reaktionære bestræbelser fra de højkonservative kredse, der hårdt bekæmpede de demokratiske og/eller nationale bevægelser. I 1863-66 var det prins Friederich, der vejrede morgenluft for den augustenburgske sag, ikke mindst da kredsen af hjemmetyskere efter 1850 var blevet mere konservativ. Det er spændende læsning at følge den bevidste brug af agenter og forsøg på at købe sig til goodwill, som blev udøvet. På trods af de store anstrengelser blev til slutningen ikke imponerende. I byerne lykkedes det godt nok Friederich at blive hyldet som hertug – vel og mærke først efter at Preussen og Østrig havde erobret Slesvig i 1864. Men da Bismarck ønskede det anderledes, blev resultatet, at Slesvig-Holsten i 1867 blot blev en preussisk provins. Frem til 1866 var et flertal af hjemmetyskerne stærkt imod en sådan løsning og ønskede et selvstændigt Slesvig-Holsten. Frygten for en folkeafstemning om national tilknytning drev hjemmetyskheden i Nordslesvig i armene på Bismarck. En afstemning ville have delt Slesvig omtrent efter 1920-grænsen. At selv Bismarck og det augustenburgske hus tidligere havde været inde på at afstå dele af Nordslesvig til Danmark var ikke alment kendt i samtiden. Spørgsmålet om at dele Slesvig efter nationalt sindelag er et interessant delemne i afhandlingen, men det overgås af den sobre redegørelse for, at der både blandt hjemmetyskerne og flertalsbefolkningen herskede et stærkt

ønske om slesvigsk selvstændighed. Men i takt med at de storpolitiske begivenheder spidsede til, forsvandt muligheden. Selvom det ikke direkte er afhandlingens emne, så bestyrker læsningen opfattelsen af – den danske helstatspolitik og senere Ejderpolitik som ganske forfæjlet og uden realitetssans. Man bliver helt vakt som slesviger af at læse afhandlingen, hvilket sikkert vil glæde forfatteren.

Værket er både velskrevet og spændende. Desto mere ærgerligt er det, at disputatsens udstyr ikke lever op til det fremragende indhold. Efter at have læst dette hovedværk undrer det, at indholdsfortegnelsen er så summarisk, som tilfældet er. Det gør det vanskeligt at manøvrere rundt i værket, og det gør det unødvendigt vanskeligt at genfinde specifikke passager. Lidt hjælp er der dog at finde i de eksemplariske sammenfatninger efter de fire hovedafsnit. Når der faktisk er underoverskrifter i værket, hvorfor har vi så ikke fået dem med i indholdsfortegnelsen? Det tilhørende navne- og stedregister på 24 sider er derimod generelt udmærket, men enkelte personoplysninger kunne være forfulgt nærmere. Fx kunne en aktuar Carstens i Augustenborg uden store anstrengelser være sporet til, Johan Georg Carstens (1805-1877) født i Ærøskøbing. Apropos Ærø så bliver denne del af Slesvig lidt stedmoderligt behandlet i afhandlingen. Det hedder fx s. 344, at der ikke i marts 1848 eller senere i revolutionsårene var slesvigholstensk aktivitet. Ikke desto mindre udgav den fanatiske dansksindede præst i Marstal P.C.J. Rasmussen i februar 1849 en lille bog, hvor det i indledningen hedder "*Løgnen og Bagvaskelsen, Slesvigholstenernes troe Medstridere og Medforbundne, have ogsaa gjort deres Bedste blandt os...*" Om ikke andet var det da værd at undersøge præstens påstand. Af andre småting kan nævnes, at forfatterens flere gange nævner Sydals, men det er vel ikke noget juridisk eller andet begreb i 1800-tallet. Sandsynligvis er forfatterens udmærker klar over denne anakronisme – for Sydals opræder heller ikke i navne- og stedregistret. Flere steder sker der en voldsom ophobning af navne, steder og erhverv, hvilket går ud over det sproglige flow. Fx på side 208-210 som nærmest kun består af opremsninger af medlemmer i slesvig-holstenske foreninger og borgerforeninger. Det kunne præsenteres mere elegant eller forvises til et bilag. I selve teksten savnes derimod kort med geografiske angivelser. Det kan ikke være rimeligt, at man skal sidde med topografisk atlas for at få styr på flere af de nævnte lokaliteterne. Flere illustrationer, hvoraf man i dag ville forvente nogle i farver, ville også have gjort værket mere tidsvarende. Billedteksterne til de for få illustrationer fejler intet, men flere af billedgengivel-

serne står ikke skarpt nok. Den fremførte kritik af indpakningen kunne være ligegyldig, hvis der var tale om ren kosmetik, men min pointe er, at de fremførte mangler går ud over værkets umiddelbare tilgængelighed – og reducerer den potentielle læserkreds. Det er både synd og skam for efter at have læst de mange sider, er man blevet klogere. Ikke blot på de komplicerede spørgsmål om hjemmetyskheden 1840-1867, men også på sørgeligt aktuelle emner som mindretalskonflikter og ikke mindst magtpolitiske sammenhænge.

Peter Fransen

Lars Bisgaard, Michael Bregnsbo, Fin Stendal Pedersen og Aage Trommer (red.) Krig fra Først til Sidst: Festskrift til Knud J.V. Jespersen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2006. 348 sider, 350 kr.

Festskriftet, der er skrevet, samlet og publiceret i anledning af Knud J.V. Jespersens pensionering fra sit professorat ved Syddansk Universitet tidligere i år, indledes meget passende med Jesper Carlsens lille, men oplysende, biografi 'En historiker i universitetets og Hendes Majestæt Dronningens tjeneste'. Heri redegør Carlsen for festens genstands rosverdige indsats for militærhistorien i en tid, hvor dens stjerne – i hvert fald i de første mange år – ikke stod højt på det danske akademiske firmament. Knud Jespersen beskrives her i sine egenskaber af såvel forsker og kollega som kongelig ordenshistoriograf. Det er en kort og god biografi ledsaget af glimrende fotos af Jespersen – som altid stilfuldt påklædt til den til enhver tid aktuelle højtidelige begivenhed.

I sit indlæg 'Om opdragelse til borger og soldat' skriver Signe Isager om Xenofons vurdering af den militære opdragelses betydning for det demokratiske samfund med den persiske kongesøn Kyros' opvækst som udgangspunktet. Isager videregiver den såkaldte Kyrupædis anvisninger på 'livslang læring', som det sikkert ville hedde i dag, startende med den før militære uddannelse af drenge, fulgt af egentlig militær træning af unge og voksne samt de noget ældre mænds blivende tilknytning til statens militære organisationer. Der er tale om en oplæring i kampteknikker såvel som statens mere fredelige anliggender og sociale konstruktion. Kyrupædien, der blev oversat til dansk i 1766, beskrives som eksempel på nytteværdien

af en bredt favnende militær skoling med udgangspunkt i statens forsvarsbehov til gavn for konge og borgere og dermed for landet. Man fornemmer parallellen til Machiavellis tese om, at 'gode love og gode våben er grundlaget for enhver stat, for uden gode våben findes der ingen gode love, og hvor der er gode våben følger de gode love af sig selv'.¹

Tønnes Bekker-Nielsen beretter om Taciti afsky for de selvpromoverende prætorianerpræfekter, hvis eksempel gerne skulle afskrække læserne fra lignende egoisme i magt- og moralsspørgsmål. Bekker-Nielsen gør opmærksom på det samtidshistoriske aspekt hos Tacitus, hvad der – bemærker han – ikke på nogen måde forringer beskrivelsernes værdi som kildekræfter; bl.a. finder han i *Annales*, hvor Tacitus skriver om Domitians sidste regeringsår, et værdifuldt supplement til en ellers noget dunkel historie.

Kurt Villads Jensen antyder i sit indlæg, at der er tale om en 'militær revolution' omkring år 1200 af en kaliber svarende til den, der kendetegner Den Militære Revolution i det 16. og 17. århundrede. Han underbygger denne teori med en beskrivelse af den teknologiske udvikling på militære kerneområder: artilleriets kastemaskiner og ingeniørvæsenets belejrings-tårne, miner og murbrydere. At en 'militær revolution' også kræver sideløbende udvikling i den militære organisation og doktrin beskrives ikke nærmere i indlægget; men da militærteknologiske ændringer altid går hånd i hånd med udviklingen på disse to områder, kan vi vel antage, at de er implicit tilstede. Jensen trækker linier tilbage til Vegetius, men påpeger også de nordiske kilders forankring i den større europæiske sammenhæng. Han beskriver i forbindelse med den anvendte teknik de respektive fordele ved de forskellige konstruktioner af kastemaskiner – torsion og kontravægt. Hvad ingeniørvirksomheden angår får vi redegørelser for konstruktion og virkemåde for væddere og de tilhørende 'skildpadder', der som små, men holdbare, tage skulle beskytte rambukpersonellet mod stenkast, pile og anden beskydning fra den fæstning vædderne var indsat for at slå hul på. Kurt Villads Jensen giver en – pladsen taget i betragtning – forholdsvis fyldig skildring af minørernes virksomhed og af belejringtårnenes funktion og konstruktion. Endelig er det værd at nævne, at man efter endt læsning er blevet beriget med viden om en terminologi, der for mange nok ellers ville være forblevet et dunkelt kodesprog.

At krigen er et anliggende, hvor kongemagt, adel og andre folk af stand spiller – eller gerne vil spille – en øjnefaldende rolle, sættes i relief af to meget oplysende indlæg. Gunner Lind giver læseren en fin orientering om den, i forhold

til fx Prøjsen, forholdsvis egalitære struktur af det danske officerskorps i enevældens Danmark-Norge, og Heinz Durcharadt beskriver levende Habsburgernes kujonagtige flugt under den sidste store tyrkerbelejring af Wien i 1683, hvor det overlodes til prins Eugen af Savoyen og kong Sobiesky af Polen m.fl. at rage kastanjerne ud af ilden. Kejserens noget mangelfulde varetagelse af sin primære pligt som folkets beskytter sætter Durcharadt i relief ved sin træfende beskrivelse af sejrsmedaljen, der på aversen prydes af kejser Leopold i triumfatorpositur og kun på bagsiden har portrætteret de øvrige ikke-tyrkiske hovedpersoner.

Forholdene i Østeuropa tages under kyndig behandling i et indlæg af Erik Kulavig om Leningrads belejring under Den Store Fædrelandskrig. Han gør her op med myten om folkets patriotiske sindelag og det nære bånd mellem parti, diktator og folk. Hans kilder taler om regimets yderst hårdhændede bekæmpelse af ethvert tilløb til systemkritik og en udbredt defeatisme blandt byens borgere som følge af den alvorlige hungerssituation, der i flere tilfælde førte til kanibalisme.

Kay Lundgren-Nielsens giver en redegørelse for general Jaruzelskis periode og indførelsen af krigstilsatand i Polen i 1981 samt den langsomme men sikre kollaps af det sovjetiske styres indflydelse og det polske arbejderpartis nationale overherredømme. Han udvider også læserens forståelse for personen Jaruzelski gennem en beskrivelse af hans familieforhold, opvækst og karriere under og efter Anden Verdenskrig.

Festskriftet indeholder herudover en række andre indlæg med krigen som omdrejningspunkt samt nogle stykker, hvor denne ikke spiller nogen hovedrolle, heriblandt Helge Gamraths informative skildring af den europæiske hovedstads oprindelse i det middelalderlige Italien.

Festskriftet er en vellykket hyldest til en person, der har viet hovedparten af sit professionelle liv til krigshistorien og dermed været stærkt medvirkende til dens overlevelse og styrkelse i en periode, hvor den var lidet agtet. Det er tillige et værk, der giver den ikke-specialiserede læser nogle gode indgange til en række betydningsfulde krigshistoriske temaer, som frister til videre fordybelse.

Kjeld Galster

Noter

¹ *Nicolo Machiavelli, Fyrsten*, xii.

Karin Bang: "Denne yndige lille By." Peter Nansen og Mariager. Lokal Arkivet Mariager, 2006. 84 s. 80 kr.

"Denne yndige lille By" er skrevet af mag.art. i litteraturvidenskab, ph.d. Karin Bang, Center for Østrigsk-Nordiske Kulturstudier ved Roskilde Universitetscenter. Karin Bang har gennem længere tid arbejdet på en biografi om kulturpersonligheden, forlagsdirektøren, forfatteren og journalisten Peter Nansen, og da Peter Nansen i sommeren 1916 og 1918 opholdt sig i Mariager, henvendte Karin Bang sig til det stedlige lokalhistoriske arkiv, som kunne bidrage med såvel billedmateriale som adskillige interessante oplysninger, som sammenkoblet med breve til og fra Peter Nansen i Det Kongelige Bibliotek, viste sig at kunne bære en selvstændig publikation. En velillustreret publikation, som indeholder artige sager.

Bogen indledes, ligesom Peter Nansens ophold i Mariager, med en notits i Mariager Avis, den 2. juni 1916, af hvilken det fremgår, at den forhenværende direktør for Gyldendal påtænker at tage sommerophold i Mariager (s. 7). Derpå indlemmes læseren, og Nansen, i den lille bys "meget begrænsede galleri" af borgere (s. 15-18), hvor særligt lægefamilien Holm kom til at spille en rolle. Ægteparret Holm havde gjort sig bemærkede i studentersamfundskredse i København, og medbragte lidt provokerende vaner derfra. Parret var medlemmer af byens læseselskab, hvor de opfattede sig selv som et revolutionsparti, og kaldte sig anarkisterne. Kosteligt er fotografiet (s. 15) af en sommerfrokost i læge Holms have. Et andet lokalhistorisk billede af tiden i Mariager gives i beskrivelsen af pastor Schrøder, ægteparret Holms modsætning. Schrøder, kendt for at tage sig af de fattigste i sognet (s. 9), havde en del sammenstød med byens borgere, bl.a. ægteparret Holm. Schrøder var først og fremmest kirkens mand, og da han i en begravelsestale anførte, at afdødes sjæl havde været "forpestet og besudlet af det skidne og ugudelige tøjeri," som de væmmelige fritænkere sendte ud, fik det fru Holm til at vende sig mod sin mand med et udtryk af ubehag i ansigtet, hvilket fik Schrøder til at true med at vise fru Holm ud af kirken. Da fru Holm senere uden for kirken hilste på præsten, fik det denne til at fare rasende frem mod hende "med løftet paraply" (s.43).

Hvad Peter Nansen angår, så giver fremstillingen ikke blot et billede af dennes ophold i byen, men også af hovedpersonens personlighed. Nansen havde ved sin ankomst til Mariager længe været morfinist, og formåede under sit ophold at få læge Holm til fremtidigt at fungere som leverandør af den farlige vare. På apoteket

i Mariager gjorde de aldrig vrøvl over hverken lægens eller lægefruens bestillinger, som efter opholdet blev ekspederet videre til Nansen i København (s. 22-23). Nansen havde opgivet ethvert håb om at slippe ud af misbruget, også under sit næste ophold i Mariager i sommeren 1918, og var da tydeligt præget af sin vane, og døden nær. Under en af sine gåture stødte han på den lokale original, Madam Tosse Pedersen, som ved mødet udbrød: "Men Gud Fader bevarer, hvor De ser ud. De kan da ikke leve længe." Til det bemærkede Nansen: "Jeg vilde sgu gerne snyde Kællingen" (s.33). Det gjorde han ikke. Den 31. juli 1918 kl. 12.30 sov Peter Nansen roligt ind i døden på Afholds- og Højskolehotellet i Mariager. Kulturpersonlighedens bortgang i Mariager fik den lille jyske by på Danmarks-kortet. Således telegraferede en københavnsk rigmand til byens gartner, og bad denne lægge for 100 kr. roser på Nansens kiste; så mange roser havde gartneren slet ikke (s. 38). Ikke desto mindre forlod Peter Nansens kiste en blomstersmykket by, hvor han i øvrigt havde udtrykt ønske om at blive begravet (s. 40).

Mariager havde virket inspirerende på Nansen. Hans sidste skuespil, enakteren "Udsigtsbænken," blev skrevet i Mariager i sommeren 1918, og hentede såvel person- som landsskabsmotiver fra byen og egnen. Skuespillet blev anbefalet til opførelse på Det Kongelige Teater, men blev aldrig hverken opført eller udgivet. Udgivelsen sker nu, idet bogens sidste del (s.45-83) gengiver manuskriptet, der således med 90 års forsinkelse publiceres.

Der er meget at hente for læserne i "Denne yndige lille By," hvad enten man interesserer sig for dansk litteratur- og teaterhistorie, for kulturpersonligheden Peter Nansen, for det bedre købstadsborgerskab i en dansk provinshby i de første årtier af 1900-tallet, i hvilken sammenhæng Mariager næppe har adskilt sig synderligt fra andre byer, eller for læsere med interesse i Mariagers lokalhistorie. Det er en meget anbefalelsesværdig bog, Karin Bang har skrevet.

Henrik Gjøde Nielsen

Else Trangbæk: Kvindernes idræt – Fra rødder til top. Gyldendal, 286 sider, ill., 329 kr.

"Hvis man vil forstå et folks politiske og moralske stade må man spørge om, hvilken plads kvinderne indtager". Med dette citat fra The Women's Question fra 1884 indleder idrætshistorikeren Else Trangbæk sin bog "Kvindernes

idræt – Fra rødder til top. Det er et interessant spørgsmål, som har relevans – også i dag. I kvindernes kamp for frihed og lighed, har idrætten – og med dens opfattelse af køn og krop – spillet en stor rolle. Hvilken plads har kvinder egentligt indtaget i Danmark, og hvordan ser det egentlig ud i dag – set med idrættens briller?

Else Trangbæks tilgang er bred og kronologisk, dog med hovedvægten på tiden før 1945. Hun trækker i bogen på mange års forskning og skribentvirksomhed indenfor den idræthistoriske genre, med et stort engagement for især kvindeidrættens historie. Det er der kommet en både spændende og læseværdig bog ud af. Det er mange tråde, som skal – og bliver – samlet, og som præsenteres i en form, der også med stort udbytte kan læses af andre end hardcore idræthistorikere med hang til kvindepolitiske spørgsmål. Dog kunne de seks hovedkapitler, som bogen er opbygget efter, have vundet i klarhed, hvis der i begyndelsen af hvert kapitel var angivet årstal for den pågældende periode.

Else Trangbæk benytter bogen igennem to fortællervinkler. Den ene fortællervinkel er overordnet samfundshistorisk, hvor fremkomsten af det moderne samfund – og med det naturvidenskabens konstruktion af kvindekønnet, sættes overfor tidens ideologiske og politiske anskuelser. Alt sammen underbygget af statistik og fakta, hvor sådanne er til stede. Her demonstrerer Else Trangbæk stort overblik og viden. Men Else Trangbæk vil mere end det.

I den anden fortællervinkel ses den samme historie ud fra idrættskvindernes personlige og livshistoriske erfaringer, det er trods alt enkelt-individer, kvinder såvel som mænd, som bærer den historiske proces frem.

Fremstillingsmæssigt er de ”store” historier således krydret – eller perspektiveret om man vil – med biografiske fortællinger om kvindeidrættens aktører. Else Trangbæks sondring mellem aktørerne som henholdsvis kulturbyggere, pionerer eller kulturbærere er i mine øjne lidt problematisk og måske overflødig, da alle centrale historiske aktører vel på samme tid er kulturbærere og kulturbyggere. Men hun har en vigtig pointe i, at det er i samspillet mellem disse kulturbærere, og kulturbyggere og det omgivende samfund, at den historiske dynamik opstår.

Under alle omstændigheder er det i behandlingen af det biografiske materiale, at bogen har sin største styrke. Foruden de kvindelige ildsjæle har Else Trangbæk også blik for de centrale mandlige aktører.

Mændene først: Lægen A. G. Drachmann og gymnastikpædagogen Paul Petersen beskrives som henholdsvis kulturbyggere og gymnastikpionerer. Drachmann fik sin store betydning

ved sin indsats for at højne de unge pigers sundhed, midlet var fysisk aktivitet og frisk luft. På sit Institut for Medicinsk Gymnastik i 1859 og Institut for Medicinsk og Ortopædisk- og Udviklingsgymnastik, blev nye generationer af lærerinder uddannet, parate til at virke for unge kvinders sundhed i det danske skolesystem. Paul Petersen, der er blevet kaldt ”den danske kvindegymnastiks fader”, uddannede fra 1878 mange gymnastiklærerinder til det danske skolesystem i sit ”Institut for dansk Kvindegymnastik”. I 1899 var 32 ansatte lærerinder i København uddannet på hans institut. Skolelederen Nathalie Zahle var så begejstret for Paul Petersen gymnastik, at hun ansatte ham på sin skole og sendte flere af sine gymnastiklærerinder på kurser hos ham.

Med den betydning, Else Trangbæk tildeler disse mænd, havde de dog fortjent at blive afbilledet i bogen på lige fod med de kvindelige aktører. På nær disse enkelte haner er det de kvindelige idrætsledere og idrætsfolk, som sætter dagsordenen i kvindeidrættens historie. I flæng kan nævnes den svenske idrætsdirektør Sally Högström, der på Vallekilde og Askov højskoler fik stor betydning for kvindegymnastikken i Danmark, Ingeborg Schrøder (senere gift med Jacob Appel), der måtte kæmpe mod fordommene om kvinder og idræt i det grundtvigske højskolemiljø. Også gymnastikpædagogen Agnete Bertram, forstanderparret fra Snoghøj Gymnastikhøjskole, Jørgine Abildgaard og Anna Krogh, den finsk-svenske gymnastikpædagog Elli Björkstén og den nylig afdøde gymnastikpædagog Helle Gotved og deres livshistorier bliver sat ind den overordnede historie.

I disse afsnit får Else Trangbæk ikke kun vist højskolebevægelsens store betydning for kvindegymnastikkens gennembrud i Danmark, men også de mange tråde, der kan trækkes mellem enkeltpersoner, institutioner og institutter i det kvindepolitiske landskab. Heldigvis har Else Trangbæk også blik for de almindelige kvinder, dem som der var flest af, og gennem interviews lader hun også disse kvinder få mæle. Else Trangbæk kommer på den måde langt omkring i det danske samfund, fra højskolemiljøet til de frembrusende kulturradikale miljøer, over de naturvidenskabelige miljøer til kvindesagsforkæmperne i Dansk Kvindesamfund.

Efter i bogens to første tredjedele at have gjort rede for gymnastikkens og sportens betydning for kvinders vej til at blive medborgere, få en uddannelse, en profession, beskriver - og problematiserer - Else Trangbæk i bogens sidste tredjedel udviklingen frem til i dag. Selv om der allerede i 1930'erne procentvis var mange kvinder, der dyrkede idræt, stiger tallet alligevel markant i løbet af 1970'erne og 1980'erne

både i den organiserede og ikke-organiserede idræt, og i dag er der lige så mange kvinder som mænd, der dyrker idræt. Tilsyneladende har kvinderne vundet frem på næsten alle områder af de tidligere mandsdominerede idrætsområder - såvel i eliten og konkurrencesporten som i den mere motionsprægede breddeidræt. Men Else Trangbæk mener ikke, at der grund til kun at juble, for når det kommer til kvinder i de ledende poster indenfor idrætsorganisationerne, er de fraværende. Og det i særlig grad i DIF, Else Trangbæks egen organisation, hvor der foruden hende selv kun er en anden kvinde repræsenteret i bestyrelsen.

Således rummer kvindeidrætten på den ene side en stolt historie om kvinders vej til medborgerskab, og på den anden side en mindre stolt historie om kvinders fravær i de øverste ledelsesposter. Else Trangbæk viser med stor tydelighed, at kvinders vej til ligestillede samfundsborgere ikke har været noget givet, men har krævet kamp politisk, videnskabeligt og idrætsligt og det er Else Trangbæks fortjeneste at skurkerollen ikke kun tildeles mændene, men ses som noget langt mere komplekst.

Morten Mortensen

Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen "Danmarks værste fængsel. Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47"
Gyldendal 2005, 160 s., 249 kr.

Danmarks værste fængsel er en flot illustreret og overordentligt detaljeret historisk dokumentation af den straffeanstalt, der indrettes i to krudttårne i Kastellet og drives i en tredive-årig periode fra 1817-1847. Fængslet blev til i forlængelse af det såkaldte oprør i Tugt-, rasp-, og forbedringshuset i 1817, hvor store dele af anstalten på Christianshavn brændte ned og efterlod staten med et akut behov for nye fangepladser. Forfatterne er via et engagement i slægtsforskning kommet ind på emnet og beskriver i bogen indledningsvis især fængslets tilblivelse og bygningshistorie, for derefter at begive sig ud i en længere udredning om fangerne, deres vilkår og tilværelse. Afslutningsvis berettes også om fængslets personale, samt om den ene tilbageværende af de to fængselsbygninger på Kastellet.

Værket kræver en del af sin læser for så vidt, at det i hovedsagen består i lange referater, beskrivelser og citater, der i reglen ikke ledsages af nogen form for analyse eller tolkning. Detaljerigheden er ekstrem. Læserne spares ikke

for informationer om præcis i hvilken højde, man lavede lufthuller i celledørene, hvor mange nittenagler der senere gik til at fæstne jernrammer med kabysplader på disse med osv. Det er næsten som at sidde og kigge forfatterne over skuldrene under det møjsommelige arkivararbejde.

De indsatte i fængslet beskrives også nøje. Forfatterne har fundet nogle interessante skitser af de indsatte fra maleren Martinus Rørbyes hånd og har derefter gravet de portrætterede frem i arkiverne. Det er en god ide at fremvise Rørbyes tegninger, da vi her ser en samfundsgruppe, der ellers kun sjældent blev afbildet af tidens kunstnere. Det er også sjovt, at man kan beskrive de portrætteredes forbrydelser og levnedsløb via kilderne. Men det forekommer lidt unødigt med en opremsning af persondata over 22 (godt nok fint illustrerede) sider. Også her havde det været mere interessant med lidt syntese og analyse. Var klientellet typiske kriminelle? Hvor placerede de sig socialt i forhold til landets øvrige befolkning? Var der afgørende forskelle på de indsatte i kastellet og de øvrige fanger i Tugt-, rasp-, og forbedringshuset på Christianshavn? osv. Gennemgangen af fængslets reglementer og rutiner, samt af de indsattes vilkår er tilsvarende detaljeret. Mere underholdende er beretningerne om de mange flugtforsøg. Den korte afsluttende beskrivelse af fængslets personale og ikke mindst det lægelige tilsyn er interessant.

Den store grundighed taget i betragtning er det ekstra ærgerligt, at forfatterne ikke har haft nogen som helst ambitioner om, at forholde sig til felterne fængsels- og straffehistorie i bredere forstand. Internationale standardværker indenfor området, der dækker den periode, som forfatterne behandler, er ikke anvendt (fx Foucault, Pieter Spierenburg, Michael Ignatieff, David Rothman).

Flere emner i *Danmarks værste fængsel* behandles endvidere uden brug af åbenlyst relevant dansk baggrundslitteratur, mens andre facts og forløb, der burde have været berørt, overhovedet ikke nævnes. Som et eksempel på førstnævnte kan fremhæves omtalen af filantropiske fængselselskaber, samt beskrivelsen af englænderne Fry og Gurney's besøg i Tugt-, rasp-, og forbedringshuset. Som et eksempel på væsentlige emner, der ikke behandles i *Danmarks værste fængsel*, kan man pege på hele det omfattende internationale og danske fængsels-reformarbejde, der satte i sving i perioden. I Danmark kritiseredes landets fængsler voldsomt i 1830'erne og i 1840 nedsatte man en fængselskommission, der forfattede et forslag til en gennemgribende reform af landets straffeanstalter. Når Lis Ekelund Nielsen og Palle

Tolstrup Nielsen uden ledsagende forklaringer et par gange anfører, at synet på behandlingen af fangerne ændrede sig i perioden, så kunne de have fundet svaret i ovenstående udvikling.

Men uanset disse indvendinger, så har forfatterne leveret et relevant socialhistorisk bidrag med detaljerede informationer om en af tidens fangegruppers karakter og vilkår. *Danmarks værste fængsel* er en bog, der fortæller om detaljen, men der er også tale om en meget grundig og i øvrigt smuk udgivelse, der baserer sig på omfattende arkivstudier, der utvivlsomt vil komme andre til nytte.

Peter Scharff Smith

Svend Skaft Overgaard: Fra mangel til overflod. Ernæring og sundhed 1905-2005. Udgivet i forbindelse med Suhr's Seminariums 100 års jubilæum. 235 s., illustreret 299 kr + 45 kr i porto og forsendelse. Kan købes på Suhrs, www.suhr.dk, Pustervig 8, 1126 København K.

Ernæringsoplysning og debat om sund og usund mad fylder meget i dagens Danmark. Det er imidlertid ingen nyhed; det har det gjort i snart 100 år, som det fremgår af Svend Skaft Overgaards velskrevne og grundige bog om synet på ernæring og sundhed.

O. 1900 blev føde til ernæring; man spiste ikke længere mad, men indtog fedt, kulhydrater og proteiner, og fik derigennem tilført energi målt i kalorier. Således tegnede den unge ernæringsvidenskab billedet, og diskussionerne omkring hvilke af byggestenene, der skulle fylde mest, var i gang.

I de første mange år var underernæring og fejlernæring i fokus, og man interesserede man sig for kostens mulighed for at forebygge mangelsygdomme og tuberkulose. I århundredets slutning er risiciene fedme og hjerte-karsygdomme. Så bogens lidt gammeldags fra-til-titel, fra mangel til overflod, er helt på sin plads.

Bogen gennemgår de officielle ernæringspolitikker, der tog sin begyndelse under første verdenskrig. Der blev taget mange statslige initiativer, og i 1970'erne blev der tale om en egentlig ernæringspolitik, der ved en folketingsbeslutning i 1984 blev grundfæstet i Danmark. I kølvandet på det oprettedes i 1985 Institut for human ernæring ved Landbohøjsko-

len. Der er blevet forsket statsligt og privat, overvejende på den naturvidenskabelige banehalvdel. I århundredets anden halvdel kom hertil industri-finansieret forskning, så vi i dag - i lighed med forskningen i lægemidler - står over for en uigennemskuelighed, for som Svend Skaft Overgaard udtrykker det: Det rører ikke nødvendigvis ved den videnskabelige lødighed ...men minder os om, at forskningen giver først og fremmest svar på de spørgsmål, man stiller, og at disse aldrig stilles uden interesse.

Bogens tyngdepunkt er en skildring af, hvordan forskningsresultater er blevet brugt - og misbrugt - igennem århundredet. Den præsenterer enøjede ildsjæle som Mikkel Hinhede og senere Lars Okholm, og andre med enkle budskaber der let trænger igennem. Men størst vægt er der lagt på den alsidige og seriøse oplysning, som blev givet dels af offentlige instanser, dels af private.

Bogens scoop er at den, som gennemgående tema har ernæringsafsnittene i de mange udgaver af Ingeborg Suhrs grundbog Mad, der siden 1909 med års mellemrum er kommet i reviderede udgaver - senest i 2003. Herved knyttes de mange teorier til noget gennemgående og konkret, og alene gengivelse af de mange bogforsider signalerer skiftende tider. Det samme gør de billedserier fra Suhrs righoldige billedarkiv, der adskiller de enkelte tekstafsnit. Disse fotos siger mere om kvindesyn end mange ord.

Svend Skaft Overgaards bog giver det første overblik over synet på ernæring og sundhed. Det er en bog, der vil blive brugt og refereret til, ærgerligt derfor at den er uden register. Forfatteren har klart afgrænset sit område til ernæring og kost, og det er i orden. Forhåbentlig kommer forskningen engang til også at beskæftige sig med mad, dvs. det der vitterligt er blevet spist. For det er jo påfaldende, hvor lidt mad og fødevarer er udforsket. Se herom rapport nr. 10 fra Forskningsrådet for kultur og kommunikation: Kost og kultur, humanistisk fødevarerforskning, 2005.

Else-Marie Boyhus

Signe Trolle Gronemann og Rikke Vindberg: I Orkanens Øje - Beretninger fra Orlogsskibet Valkyriens togt til Dansk Vestindien 1915-1917. Dansk Vestindisk Selskab - Poul Kristensens Forlag, Herning 2005. 201 s., illustreret. 288 kr.

Den 31. marts 1917 foregik der en højtidelig ceremoni i havnen i Charlotte Amalie på den cari-

biske ø St. Thomas. Med deltagelse af æreskompagnier med henholdsvis danske og amerikanske marinesoldater blev Dannebrog halet ned og Stars and Stripes blev hejst. Efter 250 år som de Dansk Vestindiske Øer blev St. Thomas, St. Croix og St. Jan til US Virgin Islands. Begivenheden fandt sted under 1. Verdenskrig, og begge nationer var neutrale. Denne status ændredes kort efter, da Amerikas Forenede Stater gik ind i krigen, mens det lykkedes Danmark fortsat at forblive neutral under resten af krigen.

De danske marinesoldater i æreskompagniet var en del af besætningen på krydseren Valkyrien, der 18 måneder tidligere var sejlet ud fra Flådens Leje i København. Denne ekspedition og baggrunden herfor handler denne vel-skrevne bog om.

Bogen er opbygget som en kombination af forfatternes fremstilling af begivenhederne bogstaveligt talt på den ene side og med uddrag af de forskellige aktørers beretninger på den anden side. Først og fremmest drejer det sig om Henri Konow (1862-1939), kommandør, skibschef og fra 21. september 1916 midlertidig guvernør over de Dansk Vestindiske Øer. Konow udarbejdede månedlige tjenstlige indberetninger til Marineministeriet. Henri Konow, der sluttede karrieren i Søværnet som viceadmiral, var i øvrigt forsvars- og udenrigsminister i Liebes regering i 1920. Hans erindringer blev udgivet af Tage Kaarsted i 1967. Parallelt med kildematerialet fra den øverstbefalende anvendes dagbøger fra to underofficerer, der begge var overkanonérer, dvs. øverst i den gruppe af befalingsmænd. De øvrige bidragydere er fra de meniges rækker fordelt på funktionerne bager, marinesoldat (to mand), oppasser i underofficersmessen og fyrbøder. Endvidere anvendes bl.a. et fotoalbum med grundig beskrivelse af billeder fra reservelægen samt to albums fra en af premierløjtnanterne. Som supplement bringes også situations- og portrætskitser udført af et af besætningsmedlemmerne.

Disse primære kilder bliver naturligvis anvendt af forfatterne sammen med kendte trykte kilder og øvrig litteratur samt utrykte kilder fra Rigsarkivet (Forsvarets Arkiver og Marineministeriet). Bagerst i bogen findes fortegnelse over litteratur og kilder samt en kronologisk oversigt fra kommandoen blev hejst på Valkyrien 8. november 1915 til afslutningen 7. maj 1917. Fremstillingen som sådan er ikke forsynet med noter.

Et af de indledende kapitler omtaler historien om kolonien i det fjerne Vestindien, herunder kolonisamfundet, oprør, slavernes overgang til frie landarbejdere, arbejderbevægelse, arbejdsgivere og strejke. Herefter følger en fremstilling af hvad det egentlig drejede sig om.

Spillet var kompliceret. Danmark førte en neutralitetspolitik, der især var følsom over for den mægtige krigsførende nabo – Tyskland. Ved krigens udbrud i 1914 havde Danmark spærret det meste af adgangsvejene til Østersøen mod begge krigsførende parter og indkaldt en betragtelig sikringsstyrke, der bestod af stort set alt flådens materiel og personel samt store dele af hæren, hvortil kom omfattende fæstningsanlæg og kystminespærringer. Under denne balancegang var et risikofyldt scenario for regeringen, at USA eller Tyskland intervenerede de Dansk Vestindiske Øer, der med Charlotte Amalies velegnethed som flådebase i interesseområdet for USA og Panamakanalen havde en militær interesse for parterne. Regeringen i Danmark så ingen anden mulighed end at sælge øerne, og forhandlingerne måtte være hemmelige og afsluttede inden USA gik ind i krigen. Efter offentliggørelse af salgsplanerne opstod der en regeringskrise, der resulterede i at tre kontrolministre uden portefølje fra oppositionen blev indsat i regeringen, ligesom der blev nedsat en kommission. Kommissionen anbefalede salg af øerne, og en folkeafstemning med en stemmeprocent på kun 37 bekræftede afgørelsen med 283.670 for salget og 158.157 imod. Dette var baggrunden for at udspare et dansk krigsskib af sikringsstyrken i Danmark og sende det på en mission på den anden side af Atlanten katalyseret af en lokal frygt hos de hvide plantageejerne for oprør blandt de sorte landarbejdere.

Bogen beskriver på udmærket vis den tekniske konstruktion af krydseren Valkyrien og gengiver et længdesnit fra 1892 og to dæksplaner fra 1913, således at læseren får et indblik i placeringen af skyts, messer samt rum og kamre for besætningen, magasiner, m.m. Valkyrien var tegnet af chefen for Orlogsværftets Konstruktionsafdeling, premierløjtnant George William Hovgaard, senere professor ved Institute of Technology, Massachusetts, USA. Bogens mange situationsbilleder giver også detaljer om skibet. Dog kunne man udover billedet på side 12 med opsat solsejl og tøj til tørre ønske et eller to ekstra fotos i god kvalitet af hele skibet – jf. den som kilde angivne "Vore Krydsere" af R. Steen Steensen. Udover den tekniske indretning bliver læseren indført i den hastige klargøring af skibet i København og besætnings sammensætning på kryds og tværs. Der er den kommandomæssige opdeling i officerer, underofficer og menige samt besætnings faglige gruppering i artillerikorps, matros- og søminekorps, maskinkorps og intendanturkorps. Hertil kommer den vagtmæssige opdeling i ruller, således at det komplicerede fartøj kunne sejle og indsætte sine våben til hver en tid.

Kapitlet om overvågning og kontrol omta-

ler bl.a. landgangskompagniet, der blev opstillet af besætningen til indsættelse på landjorden lejlighedsvis suppleret med skibsortkestret. Landgangskompagniet blev anvendt til adskillige opgaver: styrkedemonstration ved march gennem byer og landskab, brandslukning, patruljering og udstationering til støtte for gendarmeriet, der led af mangel på folk pga. de ringe skibsforbindelser til Danmark. Alt forløb dog relativt roligt, og der opstod ikke situationer, der nødvendiggjorde afgivelse af skarpe skud mod befolkningen, heller ikke under strejken januar-februar 1916. Udover skibsortkestrets underholdning af befolkningen var der også tale om støtte fra Valkyrien og dets besætning til det civile samfund under den voldsomme orkan i oktober 1916, specielt med hensyn til retablering af infrastrukturen. Der forekommer lidt organisatorisk forvirring i oplysningerne om landgangskompagniet. Et kompagni er normalt inddelt i 3-4 delinger. Det undrer derfor, at der (s.102) omtales et *3.kompagni* og et nyoprettet *4.kompagni* – der må være tale om delinger.

To kapitler handler om oplevelser og underholdning samt utilpashed og frustration blandt især de menige besætningsmedlemmer. Her indføres læseren i besætningsens oplevelse af de eksotiske forhold og især af lokalbefolkningen, som man efterhånden får et mere nuanceret kendskab til (at nogle af udtrykkene anvendt i breve m.v. i hvert fald i dag opfattes som "politiske ukorrekte" er så en anden sag).

Selvom der var tjeneste at passe på skibet og i land kombineret med forskellige tiltag til underholdning og beskæftigelse af besætningen, kunne det i løbet af togtets halvandet år ikke undgås, at der opstod disciplinære problemer blandt de 230 mand på Valkyrien. Man ønskede afløsning og at komme hjem. Fænomenet var i øvrigt ikke ukendt i den hjemlige sikringsstyrke, der var i beredskab uden at komme i krig.

Når man læser beretningen om denne "velfærdstur" sammenlignet med de samtidige kampe i skyttegravene på fronterne i Europa, så kan den tanke strejfe læseren, at der er tale om nogle særdeles forkælede danskere. Sådan er sammenhængen ikke. Det skal naturligvis ses ud fra den virkelighed, som besætningen oplevede.

Forfatterne behandler dette fænomen løbende og konkluderer herom (p.186): "*Man kan godt få den tanke, at besætningen optrådte forkælet eller utaknemmeligt. De tilbragte næsten 18 måneder ved øerne, samtidig med at tyske, franske, russiske og britiske [samt tusinder af danske sønderjyske – JGA] unge mænd på samme alder oplevede den blodige alvor på slagmarkerne i det krigshærgede Europa. I stedet*

befandt disse mænd sig i tropesol med en til tider udstrakt frihed til at passe sig selv og opleve øerne uden hverken hårdt arbejde eller at blive udsat for livsfare. ... I stedet følte de sig fanget i en blanding af en indenrigs politisering og et internationalt magtspil, de ikke forstod. Det føltes ikke rigtigt, at være soldat, udsendt til at løse en konflikt og militær opgave, når man i stedet blot endte med at male skib, spille fodbold og ligge for anker på ubestemt tid."

Dansk Vestindisk Selskab kan med rette glæde sig over udgivelsen af denne indholdsrige bog om afvikling af det danske riges sidste tropekoloni.

Jesper Gram-Andersen

Eva Becher & Kurt Risskov Sørensen (red.): Østfyn i øjesyn. Fyns Hoved - Kerteminde - Nyborg. Nyborg og Omegns Museum og Kertemindeegnens Museer, 203 s., 158 kr.

Med "Østfyn i Øjesyn" har udgiverne begået en ualmindelig dejlig bog. De to redaktører, inspektør Eva Becher, Nyborg, og inspektør Kurt Risskov Sørensen, Kerteminde, peger i det fælles forord på egnens landskaber, de klimatiske forhold samt den allestedsnærværende historie som baggrund for områdets særlige og naturgroede identitet. Østfyn er ikke en konstruktion, hævdes det, og bogen sætter med 76 punkt-nedslag i de nuværende seks østfynske kommuner sejl for at belægge denne påstand. Først omtales museernes to købstæder, herefter Østfyns natur og Hindsholm med det spektakulære Fyns Hoved, for at slutte med områderne nord og syd for hele øens livsline, motorvej E 20.

Om identitetsmissionen lykkes, kan være svært at afgøre; særligt fordi der stort set ikke optræder mennesker i den 204 sider store bog. Men spørgsmålet er, om eftersøgningen ikke "blot" er et slet skjult dække for de gode museumsfolk til slippe tøjlerne bare en anelse og på basis af den smukke og varierede natur at skrive en indbydende bog om områdets kulturhistoriske attraktioner og særlige kendetegn? En bog, der naturligvis støttes af de "gamle" kommuner" (Kerteminde, Langeskov, Munkebo, Nyborg, Ullerslev og Ørbæk), men som ikke desto mindre er en velfunderet, informativ og bredt appellerende bog om historie og kulturarv - uden noter! Denne omtale skal i hvert fald ikke klage over bogens tvivlsomme identitetsmæssige sammenhæng, selv om den på sæt og

vis efterfølger den 66 år gamle forgænger "Østfyn", som Turistforeningen for Danmark udgav og begrundede med ordene: "...*næppe er nogen del af landet, hvor naturen, landskabets linier, dets frodighed i vild og dyrket flora, menneskene og egnskulturen i en sådan grad er brændt sammen til en helhed*".

Hvor velskrevet "Østfyn i Øjesyn" end er, er det kunstner Janne Klerks suveræne fotografering, som giver bogen det nødvendige krydderi. Ikke færre end 126 fotografier fra hendes hånd akkompagnerer således museernes 76 fortællinger. Til sammen skaber tekst og fotos en helhed, som alle bør finde interesse i. Også læsere, der ikke taler de helt særlige østfynske dialekter, som ellers nok kan være en betragtning værd.

Henrik Hvid Dalnæs

Carsten Bach Nielsen, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Velle og Peter Zeeberg (red.): Danmark og Renæssancen 1500-1650, Gads forlag 2006, 476 s.. 249 kr.

Et indbydende resultat af renæssanceårets bogproduktion er denne udgivelse, som ved hjælp af ikke færre end tredive forfattere oplyser om Danmark og renæssancen.

Bogen er delt i to dele; en første med otte introducerende kapitler á 15-20 sider, og en anden med toogtyve korte (8-10 sider) neddyk. Alle kapitler er rigt illustrerede.

De første otte kapitler skal give et generelt overblik over perioden og dens kultur, og det indkredses herigennem, hvad begrebet renæssance indebærer i denne bog. Det er for det første, som det allerede i forordet slås fast, en finkulturel optagethed af antikken, og for det andet i dansk sammenhæng en periodiserende samlebetegnelse for perioden 1500-1650. Så hvor de introducerende kapitler søger at komme rundt om perioden, dyrker de efterfølgende korte kapitler i mere udtalt grad udøverne af den finkulturelle elitekunst; faktisk handler de så godt som alle sammen på et eller andet plan om kunst og litteratur.

Det problematiske i anvendelsen af begrebet renæssance er dog iøjnefaldende, for den direkte linie fra 1300-tallets Italien, som Marianne Pade skriver om i første kapitel, til den stærke betoning af den lutherske, opbyggelige litteratur, som er i fokus i mange af bogens kapitler, er svær at få øje på. Det er vel også der-

for, at man inden for dansk historieskrivning i efterhånden mange år har været yderst tilbageholdende med at bruge begrebet renæssance i dansk sammenhæng, mens det inden for studiet af stilarter finder en mere specifik og nyttig anvendelse.

Det er derfor også slående at historikere som Charlotte Appel (om almuens læsefærdighed) og Jens Chr. V. Johansen (om trolddom), hvor digtekunst og penselstrøg træder i baggrunden til fordel for et glimt af en svunden hverdag og dens vilkår, i deres bidrag begge rent ud afviser, at deres emners centrale personer og genstande har nogen særlig forbindelse til renæssancen forstået som andet end en tidsramme. Så snart vi altså træder uden for elitens æstetiske forestillingsverden, forsvinder renæssancens indhold som dug for solen.

I værker som det foreliggende må det være dog legitimt ikke at tage den teoretiske begrebsdiskussion af renæssancen så tungt. Det kan ligefrem hævdes at være en fordel, for snærende bånd er dermed ikke lagt over fremstillingen. Bogen søger – såre ædelt – at oplyse og fornøje, at vise dansk finkulturs mangfoldighed fra kong Hans til Christian 4., og det lykkes den godt med.

Bidragene er alle på højt niveau, velskrevne og oplysende. For visse af de korte bidrags vedkommende gælder det dog også, at de er temmelig specialiserede. Det gør dem næppe til let læsning for den forudsætningsløse læser, som vistnok må være blandt målgruppen for en bog som denne. For de korte bidrag er nemlig for, ja, korte, til at præsentere nyt for de indviede, så samlet set fremstår bogen faktisk som et ægte humanistisk renæssanceprodukt i den forstand, at et vist dannelsesniveau tages for givet hos kundekredsen.

Morten Fink-Jensen

Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver. Museet på Sønderborg Slot & Historisk Samfund for Als og Sundeved. 2005, 312 s., 275 kr.

Ambitionerne for bogen er store, selvom det i indledningen hedder, at der hverken har været tid eller ressourcer til at igangsætte et forskningsprojekt i lighed med det, som i 1960-1966 dannede grundlaget for det store to binds værk om Sønderborg bys historie. Læserne stilles i

udsigt, at de vil få en række snit set ud fra de nyeste faglige vinkler og med brug af den nyeste viden. Det lyder jo lovende, og bogen må lade sig måle på udsagnet.

Der er tale om en meget smuk bog – ja vel en at de smukkeste nyere byhistorier. Opsætning og layout er indbydende og illustrationerne står knivskarpe. I værket er der ikke sparet på flotte farveillustrationer, hverken af kort, fotos eller andre illustrationer. Enkelte kort fx s. 72, 78 og 254 burde være gengivet i større format, så læseren selv fik mulighed for fordybelse, men det er petitesseer. Grafiske virkemidler, hvor baggrunden er et transparent billede, benyttes elegant i forbindelse med korte afgrænsede fortællinger og giver en levende vekselvirkning med teksten og illustrationerne i de fem hovedkapitler. Slutredigeringen har nok været lidt presset, fx er det gået galt med alfabetiseringen i litteraturlisten s. 289, på side 256 er der en henvisning til s. xx, og landets mangeårige konservative statsminister i 1980'erne har fået en forkert vokal s. 157. Endvidere er navnet Sønderborg Statsskole s. 147 en anakronisme. Det er dog skønhedspletter, der ikke for alvor generer.

Det første kapitel om middelalderen er skrevet af Lennart S. Madsen og er en traditionel kronologisk redegørelse fra grundlæggelsen af by og borg frem til reformationen. Med de få arkæologiske udgravninger og de sparsomme skriftlige kilder om byen er det kun muligt at tegne nogle temmelig vage omrids, som dog sættes fint ind i den generelle byhistoriske ramme. For en ikke middelaldereksperter er det nok diskussionen om den tidlige bydannelse i Danmark, der har størst interesse. Oversat til sønderborgensisk bliver det spørgsmålet om, det var byen eller borgen, der kom først. At der fra midten af 1200-tallet er et symbiotisk forhold, synes dog at ligge fast.

De efterfølgende kapitler er alle mere tematiske. Peter Dragsbo lægger for med sit bidrag om *Byplan og bebyggelse*. Her er en af de indtil nu sjældne redegørelser, der ser byplanudviklingen i et længere historisk perspektiv. Der er tale om en vellykket kobling mellem planer, lovgivning og realiteter. Og læseren bærer over med, at der til tider er lidt for meget byregistrant over bidraget - dvs. for mange beskrivelser og for få analyser og konklusioner.

Spændende er især afsnittene om byplanlægningen og de skiftende tendenser samt deres direkte afspejling i byggeriet og byens fysiske udvikling. Her bygges der på omfattende primære kildestudier. Udviklingen fremstår som en dynamisk proces, hvor forskellige tiders strømninger spiller ind. Fx var gode (socialdemokratiske) intentioner som Sønderjyllandsplanen fra 1960'erne med store velindrettede, billige lejlig-

heder nok en vigtig brik til at afbøde boligøden, men eftertiden har betegnet resultatet som trøsteløst og et ringe byggeri. Peter Dragsbo er en aktiv samtidsdebattør, og i redegørelsen for de seneste års bevaring og byfornyelse er han ikke bange for at bekende kulør. Der er drøje hug til den måde, hvorved boligforeningerne fik bemægtiget sig den attraktive grund ved havnekajen (Sole-grunden opkaldt efter den heden-gangne margarinefabrik), men også en forsigtig optimisme i forbindelse med planerne for at skabe en helstøbt udbygning af Nordhavnen i samspil med Syddansk Universitets forskerpark og kulturhuse på Sundevedsiden.

Kim Furdals bidrag om *Levebrød og indflydelse* er med sine 65 sider bogens længste. Der gives en fin introduktion til livsvilkår og sociale relationer, og man fornemmer, at lokalhistorie er Furdals speciale – især tiden fra 1850 og frem. For perioden før 1850 må fremhæves skildringen af købmandsfamiliernes økonomiske situation og deres politiske indflydelse, såvel som skildringen af skipperne. For disse erhvervsgrupper lykkedes det at give læseren en fornemmelse af den udviklingsproces, der forløb fra århundrede til århundrede. Spændende er også redegørelsen for den sønderborgensiske skibsfart, og hvad der var dens særkende frem for de øvrige nordslesvigske byer. Feks. hvorledes Sønderborgs skibsfart fra begyndelsen af 1800-tallet specialiserede sig i mindre skibe med overvejende lokalt transportbehov – et led i den gradvis større specialisering og dannelse af et dansk havnehierarki.

Mindre vellykket er redegørelsen for byens styre. På siderne, der er fordelt på tre spredte afsnit i bidraget, får man nok den faktuelle udvikling i perioden 1500-2005, men pladsen er hverken til skarpe analyser eller gode historier.

Hvad angår byens nyere erhvervshistorie, er der trods tilløb til at se udviklingen i et større perspektiv væsentligst tale om en traditionel kronologisk erhvervshistorisk skildring. Vi hører bl.a. om fordelingen af beskæftigede på de forskellige erhverv, og de mest markante firmaer og virksomheder nævnes, herunder den afledte effekt fra Danfoss på Nordals. Den eksplosive vækst indenfor den offentlige service fra 1920 og til i dag fremhæves med rette og er ligeledes helt central for byens vækst. Furdal har tydeligvis et solidt greb om erhvervsudviklingen i hele landsdelen.

Det er ikke nogen nem opgave Jesper Thomassen har påtaget sig i bidraget *Fra markedsby til servicecenter*. Udgangspunktet er, at Sønderborg og mange andre byer har udviklet sig fra markeds- og oplandsby til serviceby og egnscenter. Denne mekaniske indfaldsvinkel

blødes dog lidt op ved at påpege, at tempoet, som udviklingen foregik i, var afhængig af lokale, regionale og internationale forhold. Der stilles os i udsigt, at Sønderborgs udvikling vil blive analyseret i dette perspektiv. Det lykkes i nogle tilfælde. Vi hører fx levende og kompetent om, hvorledes byens udvikling formede sig under de specielle dynastiske forhold. Når der mere specifikt fokuseres på det lille bysamfunds handel, er redegørelsen frem til ca. 1800 præget af vage udsagn. Her sidder man tilbage med fornemmelsen af, at det mere er helt generelle udviklingstendenser, der bliver forsøgt presset ned over udviklingen for Sønderborg og byens opland. De udmærkede tiltag, der er af mere dybtgående karakter, er ikke tilstrækkelige til at ændre billedet af, at den udvikling, der ønskes belyst, kommer til at fremstå uklar. Konklusionerne kan derfor kun have begrænset rækkevidde. Perioden fra 1800-1920 behandles ikke med den store glød, mens Jesper Thomassen lægger mere gejst i beskrivelsen af perioden 1920-2005. Her fungerer komparationerne mellem byer generelt fornuftigt, sikkert fordi kildegrundlaget er til stede. Tal er jo gode til at belyse udviklingen med, men kan også forlede læseren til en falsk tryghed. Når Jesper Thomassen i kommentaren til tabellen over Sønderborgs folketal på s. 160 skriver, at tallene som hovedregel dækker det område, som byen udgjorde på tidspunktet for tællingen, inklusive forstæder, må det være ud fra det prisværdige ønske at se på byen ud fra en funktionel og ikke blot en administrativ størrelse. Går man til tabellen på side 193, der viser antal indbyggere i udvalgte byer 1921-2002 gentages det, at der er tale om indbyggertal inklusive forstæder. Lidt overraskende kan man se, at Sønderborgs indbyggertal for 1921 angives forskelligt i de to tabeller. Et hurtigt opslag i den for alle, der bedriver byhistoriske studier i det 20. århundrede, uundværlige publikation *Statistiske Undersøgelser nr. 10. Folketal, areal og klima 1901-60*, afslører, at tallet, der angives i tabellen s. 193, er eksklusiv forstæder. Nuvel, det kunne blot være en enkelt fejlskrivning af forfatteren, men værre er det, at tallene i tabellen, der angives for Sønderborg, Odense, Århus, Kolding og Esbjerg er inklusive forstæder i 1921, men inklusive indbyggertallet i forstæderne i 1960. For 1950 opgøres fx Sønderborg og Århus med indbyggertallet i forstæderne, mens Odense, Esbjerg er eksklusiv. Der er med andre ord noget rod, som forhåbentlig uden grund svækker ens tillid til bidragets øvrige talangivelser.

Sønderborgs placering i det nationale spændingsfelt behandles kyndigt af Inge Adriansen i bidraget *En by i grænselandet mellem dansk og tysk*. Her gives et nuanceret billede af det

at være indbygger i grænselandet. Det gøres på en afbalanceret måde helt uden tidligere tiders chauvinistiske og politisk betingede fremstillinger. Vi hører om, hvorledes styrkeforholdet mellem dansk og tysk veksler over tid, og frem for alt formidles der et klart billede af, at det at være slesviger til tider var mere betydningsfuldt end spørgsmålet om dansk og tysk. Inge Adriansen fortæller om den flersproglige by og fremhæver bl.a., at der ikke før 1800-tallet bestod noget nært slægtskab mellem sprog og identitet. Det anvendte sprog var situations- og relationsbestemt. Adriansen sætter på mange måder mere fokus på dagligdagen for de forskellige befolkningsgrupper, hvor blikket traditionelt har været rettet næsten udelukkende imod konflikterne. Det betyder ikke, at vi snydes for analyser af de spændinger, der eksisterede i byen foranlediget af fx sprogreskriptet, den nationale mobilisering, de slesvigske krige, undertrykkelse af danskheden i de tyske år 1864-1920, nazificeringen af mindretallet i mellemkrigstiden, polariseringen mellem dansk og tysk i de sidste år af 2. verdenskrig og i årene herefter. Historierne bliver alle fortalt med en sønderborgensisk indfaldsvinkel, hvilket tilføjer nye facetter.

Måske som en følge af den normalisering, der skete mellem dansk og tysk i årene 1950-2000 vies denne periode ikke megen plads, selv om den proces i sig selv nok kunne være interessant at få mere detaljeret belyst. Selv på de få sider demonstrerer Adriansen dog plii og udsyn. Hendes udgangsreplik om, at Sønderborg ikke længere befinder sig i grænselandet mellem dansk og tysk, da byen nu er mindre præget af tysk sprog og kultur, end den har været det gennem århundrede, er tankevækkende. Hvilket også gælder for hendes udsagn om, at udfordringen i dag ligger et helt andet sted - nemlig mellem dansk og de forskellige indvandrede, der også er kommet til Sønderborg. Byen er igen en flerkulturel by, men dansk sprog og kultur er dominerende. Gid Sønderborg vil kunne klare integrationen bedre end så mange andre danske byer, historisk set skulle de egentlig have nogle erfaringer at trække på, men reelt har de ringe praktisk betydning, når de konkrete konflikter skal løses.

Alt i alt er der tale om en vellykket bog, men de tidsmæssige ressourcer, der har været stillet de enkelte forfattere til rådighed, har ikke i alle tilfælde været tilstrækkelige til at indfri ambitionerne om at gengive den nyeste byhistoriske forskning i et Sønderborg perspektiv. Det ændrer dog ikke ved, at Sønderborg kommune har fået sat sig et fornemt historisk punktum før dannelsen af den nye storkommune fra 2007.

Peter Fransen

Hans Thomsen: Visdommens Kilde. Bording sogns skolehistorie 1814-2004. Lokalhistorisk Forlag for Bording Sogn, Bording, 2004, 195 s., 150 kr.

I 2004 kunne Bording Skole fejre dels 50 års jubilæum for skolens oprettelse, dels 40 års jubilæum for skolens status som centralskole, og i den anledning har Hans Thomsen skrevet den foreliggende bog om Bording Sogns historie. Thomsen har siden 1964 virket som lærer i Bording.

Christian 6. lovgav i 1739 om almuskolens indførelse, og Bording Sogn fik dets første skolevæsen i 1741 i form af en degneskole og en omgangslærer, dvs. en lærer gik der rundt til landsbyerne og underviste børnene. Forfatteren skolelovene af 1814 betragter som den danske folkeskoles grundsten, og han kalder indførelse af syv års undervisningspligt for "revolutionerende". Vel var 1814-lovene et stort fremskridt, men der havde altså eksisteret et offentligt skolevæsen i 75 år, også i Bording Sogn, og det ville have været rart at vide lidt mere om perioden før 1814 end blot den halve side, det er blevet til. Visitatsindberetninger og andet materiale i bispearkivet kunne have kastet lys over denne periode

Hovedvægten ligger på skolevæsnets historie efter 1814, hvor vi følger udviklingen fra en skole i sognet i 1814 til otte skoler hundrede år senere. Især årene 1894-1916 var en fremgangsperiode for Bordings skolevæsen, hvor der blev bygget otte skoler. Men selvom sognerådet gerne oprettede skoler, bøjede man sig ikke for Undervisningsministeriets krav om en ny skole i 1922. Ministeriet forlangte, at der blev oprettet en ny skole i Christianshede, da halvdelen af skoledistriktets børn havde mere end 4 km til skole. Dette afviste sognerådet, som foreslog at flytte to andre skoler, så børnene fik kortere til skole, hvilket ministeriet ikke ville være med til. Men i oktober 1923 godkendte ministeriet så alligevel sognerådets flytteplaner. Det fremgår ikke af bogen, hvorfor ministeriet ændrede holdning, hvilket kunne være interessant at få belyst.

I 1940'erne og 1950'erne blev der igen opført nye skoler som følge af kravene i folkeskoleloven af 1937, herunder Bodholt Skole i 1954, der blev til Bording Skole, hvorimod Jørgen Jørgensens skolelov af 1958 betød skolenedlæggelser. Skoleloven, der afskaffede landsbyskolen og mellemskolen, betød, at Guldforhoved, Stubkjær (opført 1955) og Hestlund (opført 1944) skoler blev nedlagt, og undervisningen blev centraliseret på Bording Centralskole. Skolenedlæggelserne foregik ikke uden sværdslag, og nedlæg-

gelse af en kun ni år gammel skole nåede helt frem til undervisningsministerens bord.

Af bogen fremgår det, at de benyttede kilder bl.a. har været præstens og skolernes embedsbøger, skolekommissionens, sognerådets og fælleslærerrådets forhandlingsprotokoller samt provstens visitatsprotokol. Anmelderen vil gøre opmærksom på det righoldige materiale, som findes i centraladministrationens arkiv, det være sig eksempelvis godkendte skoleplaner for Bording Sogn, indberetninger til Den Store Skolekommission eller de årlige skoleindberetninger fra alle landets kommuner 1811-1911 (261 pakker). Disse kildetyper er præsenteret af Erik Nørr i kildesamlingen *På embeds vegne* (Kbh. 1999) s. 293-349 og anbefales til alle, der arbejder med den lokale skolehistorie.

Med den foreliggende bog har vi fået en institutionshistorie, men med god inddragelse af lærer- og eleverindringer. Værket er holdt i et godt og læsevenligt sprog og fremtræder i et dejligt layout med velvalgte illustrationer.

Christian Larsen

Gregers Dirckinck-Holmfeld (red.), Christian 4.s København. Politikens forlag, 2006. 208 s., 199 kr.

Året 2006 er blevet udnævnt til renæssanceår på tilsvarende vis som 1999 blev udnævnt til middelaldeaar. For *Golden Days in Copenhagen* må det have været en indlysende ide at knytte årets festival til denne event. Renæssanceåret har i hvert fald kastet to generelle bøger af sig, og hvis vi skal gå ud fra en kendt morgenavis' liste over de mest solgte fagbøger, er det *Christian 4.s København*, der har vundet den interne konkurrence. Det er meget forståeligt, for der er tale om en i det ydre umådelig flot bog; billedredaktionen har virkelig ydet sit ypperste. Måske skal det anføres, at ikke alle billederne er af dansk oprindelse, og derved berøres et problem, der ikke kun omfatter billedsiden, men også teksten. På intet tidspunkt oplyses læserne om, hvorledes redaktionen har opfattet renæssance-begrebet. Den italienske renæssance kan ikke sammenlignes med den danske, der oven i købet kun kan træffes i to forhold: ved den arkitektoniske bygningsrenæssance og ved den musik, der kronologisk kan knyttes til perioden. I de andre forhold, der behandles i bogen, er der ikke sammenfald med den italienske renæssance, der i almindelighed forbindes med begrebet. Dette problem kan skyldes, at man ikke har

været enige om, hvad bogens overordnede tema skulle være. I forordet skriver Marianne Saabye, der er formand for festivalen *Golden Days in Copenhagen*, at bogen er udgivet som optakt til festivalen, der sætter fokus på Christian 4.s København, hvorefter redaktøren Gregers Dirckinck-Holmfeld skynder sig at fremhæve, at det er en bog om *renæssancekongen* og hans by. Det må skyldes, at renæssancen og Christian 4. er blevet blandet sammen for redaktøren, selvom den danske renæssancekonger par excellence var Frederik 2. De navne, der almindeligvis forbindes med renæssancen er Dante, Giotto og Michelangelo for blot at nævne tre navne, og ingen af disse var samtidige med Christian 4.

Det er redaktøren, der har skrevet indledningerne til de enkelte artikler, og det slipper han ikke altid lige heldigt fra; at omtale den berømte tyske komponist Heinrich Schütz som *showmaster* er i sammenhængen muligvis dækkende, men det stemmer ikke overens med artiklens seriøsitet. Det må også være redaktionen, der må tage den forvirrende layout på sin kappe. Artiklerne er delt op i en forløbende enspaltet tekst og nogle *faktabokse* (skrevet af redaktøren), der for det meste er tospaltet, og som – for det meste – har noget at gøre med den omgivende tekst; det er imidlertid voldsomt generende, at det ikke altid er til at se, hvorledes man kan adskille disse bokse fra den fortløbende tekst. Et eksempel findes s. 183 om "Flora Danica", hvor der må være tale om en *faktaboks*, skønt teksten er enspaltet, eftersom layoutet svarer til de øvrige *faktabokses*. Redaktionen må også tage den forvirrende afslutning på Steffen Heibergs artikel om Corfitz Ulfeldt på sig. Artiklen "Corfitz Ulfeldts katolske flirt" afsluttes med en henvisning til, at Ulfeldt også havde fået til opgave at finde en fransk kok til den udvalgte prins' køkken, og hvad den sikkert fortrinlige kok har med en katolsk flirt at gøre, fremgår ikke af sammenhængen. Artiklerne af Morten Fink-Jensen om trolddom (hvor han lægger vægt på de forskellige holdninger til fænomenet, der kan findes hos danske præster), Hans Henrik Appel om krig, Bi Skaarup om Det store bilager og Bo Holtens om musikken i 1500-1600-tallet er alle informative og af høj kvalitet. Redaktøren burde dog have sørget for, at det afsluttende afsnit i Holtens artikel med et giftdryppende angreb på danske musikkritikere var blevet taget ud, da det ikke hører hjemme i en publikation som den foreliggende.

Rundt om i teksten finder læserne meget interessante oplysninger, der var en diskussion værdig. Det oplyses, at Københavns befolkning i 1659 fejrede nytår ved at skyde op i luften, og Charlotte S.H. Jensen fortsætter med at skrive, at denne skik også kan findes i

1668, da en skrædder havde gjort det samme i Helsingør. Skrædderen hævder oven i købet, at han blot havde gjort brug af den gamle skik med en bøsse at skyde op i luften for at fejre nytåret. Myndighederne i Helsingør accepterede muligvis forklaringen om den gamle skik, men man fandt også, at der var tale om brud på den offentlige orden, for skrædderen blev dømt til at ride på træhesten. Siden Gunnar Olsens lille bog fra 1960 *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe* har det været opfattelsen, at træhesten var et militært afstraffelsesmiddel, der kun uhyre sjældent blev truffet ved den civile retspleje. Nu viser Charlotte S.H. Jensen således, at træhesten må have været langt mere udbredt som straffemiddel. Det er et godt eksempel på, at historikere endnu ikke har forstået at udnytte det potentiale, der ligger i retsprotokollerne.

Episoden forekommer anmelderen meget interessant og overraskende, da jeg altid har undret mig over den mellemøstlige skik med netop i glæde at affyre sine våben op i luften. Det er muligt, at det er en mellemøstlig skik, men den kan således også findes i Europa for 350 år siden. *Christian 4.s København* er en meget flot bog, som det kan lønne sig at læse i, da artiklerne generelt er velskrevne og oplysende, men redaktøren burde have haft en fagmand m/k og en lay-out'er ved sin side.

Jens Chr. V. Johansen

Kirsten Lindberg, Redskaber til ferme hænder – Fra håndarbejdets overdrev, Tegnestuen Tilia Montana, 192 s., 297,50 kr.

Kirsten Lindberg tilhører den lykkelige generation af kvinder, der er opvokset med en tekstil tradition – måske den sidste generation i mange år fremover. Helt naturligt som mange andre små piger dengang lærte hun gennem opdragelsen at sy og brodere, at strikke og hække af kvinderne i familien. Det kan være en lykke og motorisk udviklende for barnet gennem leg og lærdom at prøve kræfter med de forskellige håndarbejdsteknikker, samtidig med at det kan blive identitetsskabende at være medvirkende til at videreføre traditioner, der går mange hundrede år tilbage.

Men som lige så mange andre små piger har hun også oplevet, hvorledes glæden ved håndarbejdet fik ringe vilkår i skolen, fordi undervisningen i et ikke-statusgivende fag blev va-

retaget af til tider inkompetente lærerinder, og at den pædagogiske side af faget ikke blev taget alvorligt. For Kirsten Lindbergs vedkommende blev glæden dog ikke kvalt fuldstændigt. Udgangspunktet for bogen er Kirsten Lindbergs aldrig svigtende glæde for håndarbejde og en samling af sygarniture, som hun gennem en årække har opbygget.

Bogen er opdelt i to hovedafsnit. Det første afsnit, der fylder en fjerdedel af bogen fortæller håndarbejdets kulturhistoriske udvikling gennem tiden. Bogens andet hovedafsnit, der er inddelt igen i 12 kapitler gennemgår forskellige redskaber til diverse håndarbejdsteknikker. Det kulturhistoriske afsnit kan ind imellem virke lidt unuanceret, og det er som om Kirsten Lindberg er på nippet til at viderebringe en holdning, som ses hos mange kvinder med interesse for tekstiler og køn. Nemlig den splittelse der ligger i en enorm stolthed over kundskaberne, de tekstile frembringelser og de tekstile erhverv som sådan, samtidig med en viden om, at faget også var med til at undertrykke kvinder. Nu er nutidens unge piger endelig sluppet ud af grebet og så var det alligevel bedre i de gamle dage. Det kan være en attitude, som måske ikke fremkalder positive følelser hos unge læsere. Men man kan selvfølgelig diskutere målgruppen, men det virker som om, bogen henvender sig til en bred gruppe.

Enkelte steder er der desværre fejl. På side 55 nævnes Bernhard Olsen (1836-1922) som Kunstindustrimuseets direktør i begyndelsen af det 20. århundrede. Bernhard Olsen var direktør for Tivoli fra 1868-85. I 1881 skabte han Danske Folkemuseum og i 1901 Frilandsmuseet i Lyngby – to museer han ledede indtil 1920. Et andet sted omtales Selskabet for Haandarbejdets Fremmes formand fra 1943-78 Gertie Wandel som kunsthistoriker. Gertie Wandel var politiker, og hun huskes vel bedst som en stor organisator og formand for selskabet i dets glansperiode. Hun læste som mange andre af borgerskabets døtre lidt kunsthistorie, men at kalde hende kunsthistoriker, når det ikke var der, hun havde sit virke, mener jeg ikke er korrekt.

De 12 kapitler i bogens andet og største afsnit indledes hver med en mindre tekst fra familiealbummet. Teksterne er private, og jeg formoder, at de skal frembringe minder hos ældre læsere. Emnet er alligevel stort, og det kan være svært at komme helt i dybden med de enkelte redskaber på den givne plads. Der er ikke på dansk publiceret litteratur tidligere, der samlet giver et indblik i de forskellige tekstilteknikers redskaber. Og en hurtigt litteratursøgning har ikke afsløret signifikante udenlandske værker, der er inden for et danske publikums ræk-

kevidde. Så som en bred indføring har bogen absolut sin berettigelse.

Formatet er behageligt, billedmaterialet oplysende, fotografierne fine og teksten er velskrevet. Især har de etymologiske oplysninger været interessante. Hvor stammer ordene fra, hvilken betydning har de på det ene sprog – og på det andet? Hvorfor hedder fx en syteknik noget forskelligt fra land til land? Dette er et emne helt for sig selv, der kunne danne basis for nye undersøgelser, og som nok kunne være med til at supplere den kulturhistoriske viden om tekstile teknikker.

Kirsten Toftegaard

H. P. Hansen: Bondehjem og bondeliv i Vestjylland, Herning 2005, 80 s., 138 kr.

I bogen om den vest- og sønderjydske kreditforenings 100 års jubilæum, som udkom i 1960, var der en lang artikel af H. P. Hansen, og det er den, der nu er udgivet som selvstændig publikation.

Umiddelbart gør bogen ikke meget væsen af sig, men ved nærmere bekendtskab åbner der sig en hel verden, som formidles i en autentisk atmosfære og med hyggelig, underspillet jysk lune. H. P. Hansen tager gang på gang afsæt i kommentarer, han har hørt i sin barndom og ungdom, og derved går han fra at være den iagttagende og undersøgende til i stedet at indtage rollen som en af de sidste, der kan huske, hvordan det var i gamle dage. Det giver en god indlevelse – også selv om ikke-jyder her og der kan have vanskeligheder med at forstå de jyske dialekt-citater.

Man kan roligt sige, at det var strengt i gamle dage. Historierne om de barbenede koner, der først fik skoene på, når de var lige uden for byen, kan være drøje nok endda; men værre er det dog, når man hører om koner, der var spændt for ploven sammen med ejendommens ko. Men var manden den stærkeste, måtte han naturligvis trække – sammen med koen, forstås.

Selv om det i grunden fortæller noget primitivt om datidens hygiejne, så er det svært ikke at more sig lidt over konen, der havde beskidte fingre, og derfor skyllede de nypillede æg i sin egen mund, inden de blev serveret! En pige gik og klagede over tandpine, fordi hun havde bidt kandis til et helt bryllup, og endelig var der konen, der blev rost for sin dejlige plukfisk og svarde: "Nej, det er ikke noget imod den gang, da jeg havde alle mine tænder!"

H. P. Hansens fortællende stil er både medrivende, interessant og oplysende. Man får klar

besked, men måske kunne det være rart – bare en gang i mellem – at få oplysningerne tidsfæstet lidt nøjere end ”i gamle dage” eller ”i min barndom”, ungdom eller lignende. I et enkelt tilfælde er der smuttet en henvisning med fra artiklens oprindelige placering i kreditforeringsbogen fra 1960. Det er på side 44, hvor der henvises til side 155, hvor man angiveligt ser en mand med læderlap på sine vadmelsbukser. Der er muligvis tale om illustrationen på side 59 i stedet. Men det er kun småting.

Bondehjem og bondeliv i Vestjylland er af interesse for enhver med interesse i kulturhistorie i bredeste forstand, når blot man ikke forventer at få dybsindige analyser af emnet. H. P. Hansens stil er enkel, men med megen lune. Afslutningsvis kunne man nævne den unge mand, der funderede over valget af ægtefælle og sagde til sin far: ”Du kan sagtens, for du fik min mor. Jeg skal ha’ en vildt fremmed!”

Karsten Hermansen

Karsten Hermansen: Kongeblood og fyrstedrømme. Portræt af hertug Hans den Yngre. Ærø Museum, 127 s., 228 kr.

Hertug Hans den Yngre (1545-1622) var Christian III yngste søn. Tilnavnet den yngre fik han, for at man kunne adskille ham fra onklen, Hans den Ældre, som residerede i Haderslev. Selv om både Hans den Yngre og Hans den Ældre var hertuger af Slesvig og Holsten var deres status som sådan vidt forskellige. Baggrunden herfor var, at Christian III i 1544 delte hertugdømmerne med sine to yngre brødre Hans (den Ældre) og Adolf. De tre fik henholdsvis den Sønderborske, den Haderslevske og den Gottorpske del. Med ganske få undtagelser havde de hver især fuld suveræniteten indenfor deres dele. Man kan således tale om tre separate fyrstendømmer inden for Slesvig-Holsten. Udenrigspolitikken og sager vedrørende adelen og jomfruklostrene varetog de sammen i den dertil oprettede fællesregering. Bortset fra fællesregeringen, hvori den danske konge Christian III og senere Frederik II var den dominerende part, havde Hans den Ældre og Adolf således stor frihed i deres regeringsudøvelse.

Det helt afgørende forhold, som adskilte Hans den Yngres position fra onklernes, var, at han ikke blev optaget i denne fællesregering. Man taler om onklerne som regerende hertuger og Hans den Yngre som afdelt hertug. Dette forhold er ikke noget bogen gør meget ud af, men det må have været det uomgængeligt største nederlag i Hans den Yngres liv, da de sles-

vig-holstenske stænder nægtede at optage ham i fællesregeringen. En indstilling som de øvrige hertuger uden videre overtalelse kunne se det fornuftige i. Derfor var Hans den Yngre ikke en helt rigtig fyrste, og derfor blev det ved kongeblood og fyrstedrømme.

Mere centralt i bogen står spørgsmålet om kirkehøjheden på Als og Ærø. De to øer udgjorde langt hovedparten af Hans den Yngres slesvigske besiddelser. Sagen var den, at mens Als og Ærø i øvrigt blev anset som værende en del af hertugdømmet Slesvig, så blev kirkerne anset for at være en del af Fyns Stift. Da Hans kun var hertug over Slesvig, fik han således ikke kirkehøjheden, som efter reformationen ellers blev anset for værende en fyrstelig ret. Christian III's dronning og Hans den Yngres mor Dorothea, som havde haft øerne før Hans den Yngre overtog dem 1571, havde udøvet kirkehøjheden, men Frederik II var ikke til sinds at lade denne ret gå videre til sin lillebror. Kampen om kirkehøjheden fortsatte til Hans den Yngres død. Den forurettede hertug kæmpede med alt, hvad han havde, men lige meget hjalp det. Da Christian IV blev konge, fortsatte han sin fars benhårde linje overfor den uregerlige farbror.

På det politiske plan led Hans den Yngre således nederlag efter nederlag. Et enkelt højdepunkt i denne henseende var, da han repræsenteret ved adelsmanden Hans Blome modtog forleningen af Slesvig på torvet i Odense den 3. maj 1580 på lige fod med sine to aldrende onkler.

Hans den Yngre havde dog også succes i en række af livets mere private forhold. To gange blev han gift. Første gang med Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen (1550-1586) og anden gang med Agnes Hedvig af Anhalt (1573-1616). Da brylluppet med Agnes Hedvig stod på Sønderborg slot den 14. februar 1588, var den knap 15-årige brud allerede enke efter den mægtige kurfyrste August af Sachsen. Elisabeth havde efterladt sig 14 børn og Agnes Hedvig fik 9. Bortset fra rygter om at hertugen ikke efterlevede det ægteskabelige troskabsløfte, tyder meget på, at hertugen levede godt og harmonisk med sine hustruer i begge ægteskaber. Da Hans den Yngre døde i 1622 blev hans lille hertugdømme opdelt i fem endnu mindre hertugdømmer. Danmarks nuværende kongehus er efterkommere af hertug Hans den yngres næstældste søn, Alexander, som ved denne deling blev hertug af Sønderborg.

Hertug Hans den Yngre har haft et noget blakket eftermæle. I den folkelige tradition har fortællinger om en usædvanlig brutalitet og vilkårlighed levet i bedste velgående. I historiekritikeren optog man i første omgang disse

synspunkter, og hertugen blev fremstillet som en hård og brutal, stejl og rethaverisk bondeplager. Omkring 2. verdenskrig begyndte historikere at fokusere på de positive og vellykkede sider af hertugens liv og virke. Historiografien har svinget mellem at godtage hertugen som fyrste og reducere ham til godsejer. Hermansen udlægning af Erling Ladewig Petersens formulering er måske det bedste argument for det første synspunkt, nemlig at han i hele sin færd var »dybt præget af de territorialfyrstelige idealer og traditioner, som herskede i den tids Nordtyskland« (s. 112). Hermansen svinger af gode grunde mellem de to synspunkter, men synes dog afsluttende at tilslutte sig Ladewigs opfattelse.

Kongeblod og fyrstedrømme er som udgangspunkt ikke en videnskabelig afhandling, men en formidlende biografisk fremstilling af Hans den Yngres liv og samtid. Hermansen er dog så velorienteret i perioden og især konflikten om kirkehøjheden på Als og Ærø fra sit tidligere arbejde med "Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø" (*Sønderjyske Årbøger* 1996), at bogen indeholder en grundig behandling af dette komplicerede forløb. *Kongeblod og fyrstedrømme* er således en meget fin kombination af historieformidling og historiefaglighed, som sjældent ses så vellykket udført. Endelig skal bogens flotte billedside roses. På næsten alle opslag prydes bogen af fine velvalgte illustrationer.

Mikkel Leth Jespersen

Lars N. Henningsen og Johann Runge: Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921: (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig nr. 56, Flensborg 2006). 280 sider, 168 kr.

Det er et mangeårigt arbejde med det dansk-sprogede kirkeliv i Slesvig, som har fundet sin afslutning med denne bog. Mere end 20 år er det gået, siden den første del af arbejdet blev publiceret, og i de mellemliggende år er det ene bidrag efter det andet dukket op, så man i dag kan tale om et firebindsværk, der behandler dette særlige kapitel af dansk kirkehistorie.

Titlen er kort, saglig og præcis, omslaget er gråt med en tegning af Helligåndskirken i Flensborg, og ingen af delene virkede særligt tiltrækkende på undertegnede, indtil læsning

gen begyndte. Men så skete der noget, for selv om de fleste drømmer om det, så er det sandt at sige sjældent, at et lokalhistorisk emne omfatter hele den nationale historie, men sådan er det faktisk i *Sprog og kirke*. Nationalitetskampen er et helt centralt omdrejningspunkt for hele bogen, og kirkelivet omkring Helligåndskirken fungerer nærmest som et spejl af resten af områdets specielle vilkår.

Historien begynder i 1588. På den tid var der ingen, der diskuterede nationale tilhørsforhold, men kimen til den senere nationalitetskamp var dog allerede lagt i jorden. Reformationen lagde jo vægt på, at Evangeliet blev forkyndt på folkesprogene. Derfor var det ikke nok at tale tysk, for der var også folk, der talte dansk – eller rettere sagt sønderjysk.

Johann Runges fremstilling af tiden 1588-1838 er disponeret over Flensborgs danske og dansk-tyske præster. En for en følger vi dem i deres arbejde for den dansktalende befolkning i Flensborg. Vi hører om deres baggrund, uddannelse, karriere og arbejde i Flensborg. Vi hører om deres større og mindre trængsler, glæder og sognets demografiske forandringer gennem årene. Alt sammen meget interessant, godt fortalt og præget af forfatterens indgående kendskab til emnet og dets kilder.

Når man kommer frem til Lars N. Henningsens fremstilling af den nationale kamp, bevares opbygningen uændret, men lige så stille flyttes fokus fra personerne over til spørgsmålet om det danske sprogs rolle i Flensborg. Der kommer flere aktører på banen, og i den sidste del spiller ikke mindst provst Niese en markant, men lidet attråværdig rolle – set med danske øjne. Ingen sidder tilbage med mindste tvivl om, at Flensborgs kirkeliv emmede af nationale interessekonflikter, men på den anden side fornemmes der dog hele tiden en respekt for nødvendigheden af evangeliets forkyndelse. Der stod ingen strid om Guds ord. Kun om dets nationale bivirkninger.

Første Verdenskrigs afslutning blev begyndelsen på en ny tid, hvor de dansk-tyske modsætninger brød frem i lys lue. Fra 1921 fik Dansk Kirke i Udlandet sin egen præst i Flensborg, og sådan er det stadig.

Det er en meget overskuelig bog. Trods emnets mange facetter er den røde tråd hele tiden lysende klar. De to forfattere evner virkelig at supplere hinanden, og intetsteds ses nogen form for overlappende gentagelser. Det er en god bog, som, trods sit stilfærdige ydre og saglige titel, virkelig har en spændende historie at fortælle. Det hører dog også med til helheden, at fremstillingen sine steder er en smule indforstået. Mest påfaldende er det i forbindelse med afslutningen af Første Verdenskrig i 1918,

hvor krigens kirkelige konsekvenser omtales, medens krigens udfald ikke levnes mange ord. Men det hænger formodentlig sammen med, at betydningen for Flensborgs danske menighed ikke var nær så kontant og begrænsende, som det velbeskrevne nederlag i 1864 var.

Provst Nieses nidkære og i enhver henseende tyskfremmende administration får mange ord med på vejen. Nok også for mange. De lange, indholdsmæssigt ens diskussioner mellem Niese og den danske præst og menighed kan en gang i mellem næsten forekomme endeløse. På

den anden side sikrer det forståelsen af, at ingen detalje var for lille til at interessere den tyske provst i hans vedholdende modarbejdelse af dansk ånd og kultur i Flensborg.

I dag er den sproglige konflikt afløst af en sproglig og kulturel rigdom i området. Nu hyl-der man nemlig mangfoldigheden i stedet for at bekymre sig om uenigheden. At dyrke uenigheden kommer der nemlig ikke noget frugtbart ud af, med mindre man ønsker at styrke modsætningerne. Det ved man efter endt læsning af *Sprog og kirke*.

Karsten Hermansen